

ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΙΓΙΔΑ: ΜΙΑ ΚΡΙΣΗ ΚΑΘΟΔΟΝ

Καρλ Νεζίκ - Ζιλ Ντωβέ

troploin n° 5, Ιούνιος 2007

μτφ. coghnorti.wordpress.com

Εισαγωγή

Συνήθως οι ιστορικές προβλέψεις, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που εμπνέονται από τον μαρξισμό, δε βγαίνουν αληθινές.

Ωστόσο όλοι μας οργανώνουμε τη ζωή μας σύμφωνα με μια κάποια ιδέα που έχουμε για το πιθανό μέλλον. Αυτή η ιδέα μπορεί να μένει υπόρρητη, όμως παίζει ένα ρόλο στον τρόπο που καθένας μας διάγει τη ζωή του, ή αφήνεται να οδηγηθεί από τα γεγονότα. Συχνά ακούμε φίλους να λένε ότι είναι αδύνατο ή χωρίς νόημα να σχηματίσουμε την οποιαδήποτε ιδέα για ένα προβλέψιμο μέλλον, επειδή ο κόσμος είναι υπερβολικά συγκεχυμένος ή προκαλών σύγχυση: όμως κι αυτό αποτελεί μια ιδέα περί κόσμου. Καλύτερα να έχουμε συνείδηση της οπτικής μας, και να την κάνουμε όσο πιο ξεκάθαρη και τεκμηριωμένη γίνεται.

Αυτός είναι ο στόχος της παρούσας ανάλυσης, η οποία μπορεί να διαβαστεί ως μια συνέχεια στο *Wither the World?*: εκείνο το κείμενό μας του 2002 αφορούσε περισσότερο το παρελθόν, ενώ στο τωρινό ασχολούμαστε με το μέλλον. Όμως πρώτα ας γυρίσουμε λίγο πίσω στο χρόνο.

Καπιταλισμός, τότε και τώρα

Κάτι ιστορικά καινούργιο κάνει την εμφάνισή του με την Αναγέννηση, και σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό με τη Βιομηχανική Επανάσταση. Από τη στιγμή που το χρήμα ξεκινά να αγοράζει παραγωγική εργασία και να συσσωρεύεται με τη μορφή του κεφαλαίου, η πορεία της ιστορίας αρχίζει να καθορίζεται όχι απλώς από την ανάγκη παραγωγής και πώλησης με σκοπό τον πλουτισμό μιας μειοψηφίας ή την ανάπτυξη των βιομηχανικών υποδομών, αλλά από τον σκοπό όσο περισσότερο χρήμα γίνεται να μετατρέπεται σε κεφάλαιο. "Συσσωρεύετε, συσσωρεύετε! Αυτά λένε οι νόμοι και οι προφήτες!"¹: αυτό συνεπάγεται την υπερσυσσώρευση με τη μορφή υπερεπενδύσεων, υπερπαραγωγής, και άρα τις ανεπαρκείς πωλήσεις προϊόντων ή την πώλησή τους κάτω από τα κόστη παραγωγής, την υπερβολική συσσωρευση σε σχέση με την ισορροπία ανάμεσα στους διάφορους παράγοντες της παραγωγής, και ειδικότερα σε σχέση με την εργασία, την προσφορά που περιοδικά ξεπερνά τη ζήτηση. Ταυτόχρονα, όλα τα παραπάνω συνυπάρχουν με μόνιμες ανόδους της παραγωγικότητας της εργασίας, αλλά και με τον εύπλαστο χαρακτήρα ενός συστήματος που προτιμά τη δημοκρατία, αλλά αντλεί τη δύναμή του από την προσαρμοστικότητά του σε ιδεολογίες και ηγεσίες κάθε είδους.

Στα εκμεταλλευτικά συστήματα του παρελθόντος, μόλις ο εκμεταλλεόμενος έδινε ό,τι όφειλε σε εργασία, φόρο ή είδος, μπορούσε να περάσει τη ζωή του χωρίς από τον αφέντη ή τον έμπορο. Το κεφάλαιο αγοράζει αυτό που εκμεταλλεύεται: ακόμα και ένας μισθός πείνας τοποθετεί τον εργάτη σε μια εξαναγκασμένη σχέση με τον αστό. Στο πα-

---

¹ Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, 1^{ος} τόμος, σελ. 616 (ελλ. εκδ. Σύγχρονης Εποχής). Όλες οι σημειώσεις είναι της μετάφρασης. Σε λίγα σημεία ακολουθήθηκε η γαλλική έκδοση του κειμένου.

ρελθόν, ο πλούτος μετατρέπεται σε πυραμίδες, παλάτια, καθεδρικούς ναούς ή επαύλεις. Φυσικά, οι μεγιστάνες της σήμερα ευφραίνονται δωρίζοντας στους εαυτούς τους Ρολς Ρόους ή ιδιωτικά νησιά στο Ντουμπάι. Όμως η αξιοποίηση αναγκάζει το κεφάλαιο να πουλά όλο και περισσότερο, κάτι που συμπεριλαμβάνει τις πωλήσεις προς τους εργάτες. Παρόλη την άθλια αγοραστική του δύναμη, ο κάτοικος των φτωχογειτονιών του Μπέρμιγχαμ ή των Βρυξελλών του 1850, βρισκόταν ήδη εγκλωβισμένος σε ένα χρηματικό και εμπορευματικό κύκλο ο οποίος ήταν άγνωστος στον σκλάβο, τον δουλοπάροικο, τον αυταπασχολούμενο τεχνίτη, τον κολίγα ή τον μικροκαλλιεργητή.

Είναι η πρώτη φορά που η καρδιά ενός εκμεταλλευτικού συστήματος συγκροτείται από την αλληλεπίδραση των δυο κύριων συντελεστών του: αυτών που κατέχουν κεφάλαιο, και εκείνων που πρέπει να πουλήσουν την εργατική τους δύναμη στους πρώτους. Ο καπιταλισμός είναι μια κοινωνική σχέση ανάμεσα στις δυο τάξεις που τον δομούν: όσο αυτές οι τάξεις τον αποδέχονται, η αντίφαση που αποτελεί το θεμέλιο αλλά και την κινητήριά του δύναμη θα ξεπερνιέται, το δίχως άλλο μέσα από κρίσεις και καταστροφές.

Οι αστοί έχουν πράγματι ως στόχο τους στην συσσώρευση, όμως ακόμα περισσότερο τη διαιώνισή τους ως τάξη: αυτές οι δυο επιταγές δε συμπίπτουν πάντα. Πριν το 1914, το 1/3 του πλούτου της Γαλλίας επενδυόταν στο εξωτερικό, όχι απλά για να αντλούνται έτσι υψηλότερα κέρδη, αλλά και για να κρατηθεί ο πλούτος σε απόσταση από μια εργατική τάξη που είχε ξεγεραθεί το 1830, το 1848, το 1871, και να περιοριστεί μια δυνητικά επικίνδυνη μεγέθυνση της βιομηχανίας. Οι καπιταλιστές κυρίαρχοι δεν αποτελούν φορείς μιας ακαταμάχητης και αδιάκοπης "ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων". Συμβαίνει καμιά φορά, για να διατηρήσουν την κυριαρχία τους, κάποιοι αστοί να συσπειρώσουν την πλειοψηφία της τάξης τους πίσω από μια πολιτική φράζια (πχ. τους Ναζί), η οποία όχι μόνο απειλεί την πολιτική εξουσία των αστών, αλλά και τον πλούτο και την επιβίωσή τους ως τάξης. Το κέρδος συνεχίζει να αποτελεί το βασικό στόχο, όμως τα μέσα επίτευξής του ίσως να έρχονται σε αντίφαση με αυτόν.

Συνεπώς, δεν υπάρχει κάποιο χαρακτηριστικό του κεφαλαίου, οσοδήποτε ουσιαστικό, όπως ο ελεύθερος ανταγωνισμός, η κινητικότητα χρήματος και εργασίας, το παγκόσμιο άνοιγμα των αγορών, ή κάποιο άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της παγκοσμιοποίησης, που να κατέχει αυτό καθαυτό μια δική του δυναμική. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις εταιρίες (δηλ. τους πόλους αξίας που κυνηγούν ο καθένας τη δική του μεγέθυνση), το κίνητρο του κέρδους, η επέκταση των αγορών, η συγκρότηση μιας τάξης της οποίας τα μέλη ελέγχουν ιδιωτικά (και όχι συλλογικά όπως στον "κρατικό καπιταλισμό") τα μέσα παραγωγής, όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά είναι πράγματι ουσιώδη για τον καπιταλισμό, όμως αποκτούν πραγματικότητα μόνο στο βαθμό που υπάρχουν άτομα και ομάδες που εμφορούνται από αυτά. Ο καπιταλισμός είναι η συγκρουσιακή αλληλεπίδραση ανάμεσα σε δυο ομάδες ανθρώπινων όντων, τους αστούς και τους προλετάριους. Η σχέση αυτή καθορίζει, προωθεί, επιβραδύνει ή μπλοκάρει την ανάπτυξη και λειτουργία των κύριων χαρακτηριστικών του καπιταλισμού.

Ούτε ο αστός ως άτομο, ούτε η αστική τάξη μιας χώρας νοιάζονται για τον καπιταλισμό εν γένει, ή για το βαθμό στον οποίον αυτός συμπίπτει με τον βασικό του ορισμό. Πρώτο τους μέλημα είναι το ατομικό συμφέρον· σε καιρούς αναταραχής θα προτιμήσουν το βραχυπρόθεσμο από το μακροπρόθεσμο. Όταν απολάμβαναν το νόμο και την τάξη των Ναζί, οι γερμανοί βιομήχανοι δε μπορούσαν (ή δεν ήθελαν) να φανταστούν ότι αυτή η τάξη πραγμάτων θα οδηγούσε σε μια στρατιωτική ήττα η οποία θα στερούσε από τους αστούς της Ανατολικής Γερμανίας την κοινωνική λειτουργία και την πολιτική εξουσία για 45 χρόνια.

Εντέλει, και μακροπρόθεσμα, υπερτερεί και επιβάλλεται η βαθιά εγγενής καπιταλιστική λογική (ο οικονομικός και άρα –μέχρις ενός σημείου– και ο πολιτικός ανταγωνισμός, η αξιοποίηση, η συσσώρευση), όμως η πορεία μέχρι εκεί μπορεί να είναι πράγματι μακριά και να ακολουθεί μια βασανιστική και απρόσμενη διαδρομή. Από όταν οι κλασικοί οικονομολόγοι, και οι σοσιαλιστές και κομμουνιστές κριτικοί τους, ανέλυσαν τους γενικούς "νόμους" του καπιταλισμού, οι εποχές και οι τόποι όπου κυριάρχησαν άμεσα ή ολικά αυτοί οι νόμοι απέχουν κατά πολύ από το να αποτελούν πλειοψηφία.

Στην αρχή η βιομηχανία, το εμπόρευμα και το σύστημα της μισθωτής εργασίας κυριάρχησαν πάνω μια κοινωνία που είχε σχηματιστεί μέσα από το πέρασμα χιλιάδων ετών. Αργότερα, έφτασαν να καθορίζουν μια κοινωνία που τείνουν να αναπαράγουν σύμφωνα με τις νόρμες τους: η τάξη των ιδιοκτητών γης ενσωματώθηκε στην αστική τάξη, ο στρατός μετατράπηκε σε επάγγελμα, η πολιτική σε μπίζνες, η κουλτούρα σε θέαμα. Αυτές οι μακροπρόθεσμες τάσεις ενισχύονται συνεχώς, όμως ποτέ δε θα ολοκληρωθούν πλήρως. Το 19^ο αιώνα το κεφάλαιο είχε απέναντί του μια κοινωνία όπως αυτή προϋπήρχε, και τη μετασχημάτισε. Σήμερα την έχει μετασχηματίσει, όμως ποτέ δεν δημιουργεί κάτι από το τίποτα: το κεφάλαιο συνεχίζει να έχει να κάνει με ό,τι αποκαλούσε ο Μπορντίγκα "φυλετικούς και εθνικούς παράγοντες".

Στο "Αδημοσίευτο 6^ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*" (τμήμα των χειρογράφων του 1861-65) ο Μαρξ κάνει μια διάκριση ανάμεσα σε **τυπική** κυριαρχία του κεφαλαίου, η οποία βασίζεται στην εργάσιμη μέρα και την εκτατική [extensive] εκμετάλλευση της εργασίας, και σε **πραγματική** κυριαρχία, η οποία βασίζεται σε πιο σύντομες άλλα εντατικότερες εργατωρές. Αυτή η διάκριση δε χωρίζει δυο ιστορικές περιόδους, λες και ο ρεφορμισμός να ήταν αναπόφευκτος στο πρώτο στάδιο, και η επανάσταση να γίνεται επιτέλους ζήτημα ημερήσιας διάταξης στο δεύτερο. Δε θα υπάρξει ποτέ μια κατάσταση τόσο "αμιγής" [pure], ώστε κεφάλαιο και προλεταριάτο να έρθουν επιτέλους ενώπιος ενωπίω ως οι μόνοι ανταγωνιστές στη σκηνή της ιστορίας, και η μόνη εναλλακτική να είναι ανάμεσα σε καπιταλισμό και κομμουνισμό. Στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης είχαμε συνθήκες πραγματικής κυριαρχίας: τα μεγάλα πολυκαταστήματα του Βερολίνου, η έκρηξη της κουλτούρας, η κριτική των ηθικών κανόνων και οι αυτοκρατορίες των μμε ανταγωνίζονταν τη μοντερνικότητα του Λονδίνου ή της Νέας Υόρκης. Ταυτόχρονα θέριευαν οι αντιδραστικές ομάδες και οι *völkisch* [εθνικο-λαϊκιστικές] ιδέες. Μετά το 1930, η κοινωνία έπεσε στη μαύρη τρύπα του ναζισμού.

Η τυπική και η πραγματική υπαγωγή της εργασίας συνδυάζονται. Στο κέντρο του Παρισιού, σήμερα, αρκεί να περπατήσει κανείς ένα λεπτό για να συναντήσει εργάτες (που συχνά έχουν μπει λαθραία στη χώρα), Πακιστανούς ή Ταμίλ, που εργάζονται (με το κομμάτι ή με την ώρα) στο χοντρεμπόριο ιματισμού, δίπλα σε μισθωτούς που δουλεύουν σε μικρές εταιρίες, και οικοδόμους που εργάζονται σε πολυεθνικές. Μερικά τετράγωνα παρακάτω θα συναντήσει κανείς συμβούλους επιχειρήσεων που πετούν κάθε βδομάδα για τη Ζυρίχη ή το Τόκυο. Η τυπική κυριαρχία δεν αποτελεί κατάλοιπο που πρέπει να εξαλειφθεί για να ωριμάσει πλήρως το κεφάλαιο, αλλά συστατικό στοιχείο της πραγματικής κυριαρχίας. Η οικονομική δύναμη της Γερμανίας δε βασίζεται μόνο στους μεγάλους εταιρικούς ομίλους [corporations], αλλά και σε ένα σφιχτό δίκτυο από μικρές, αποδοτικές επιχειρήσεις. Σε ολόκληρο τον κόσμο, η λογική της υπερβολαβίας επιτρέπει σε "μοντέρνες" εταιρίες να παραμείνουν κερδοφόρες μεταφέροντας τη μεταποίηση σε άλλες ηπείρους, εκεί που η εργασία είναι φτηνή. Κομμάτι της δύναμης του κεφαλαίου προέρχεται από το ότι απασχολεί *ημιπρολετάρους*, οι οποίοι παρότι βρίσκονται πλήρως υπό την κυριαρχία του κεφαλαίου, δεν είναι εντελώς ενσωματωμένοι σε αυτό: καθώς ο

μισθός τους δεν είναι η μόνη πηγή εισοδήματος που έχουν, το κεφάλαιο δεν χρειάζεται να πληρώσει παρά ένα μέρος της αναπαραγωγής της εργατικής τους δύναμης.

Παρ' όλα αυτά, ο καπιταλισμός της πραγματικής κυριαρχίας έχει την ανάγκη να δομήσει το σύνολο της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένων των "οπισθοδρομικών" στοιχείων που συνυπάρχουν μαζί της. Συνεπώς η κοινωνική κριτική έχει ουσία μονάχα όταν συμπεριλαμβάνει το σύνολο της κοινωνικής δραστηριότητας, και δε μένει περιορισμένη στους ταξικούς παράγοντες. Για εμάς η ανάλυση της θρησκείας, των διατροφικών συνθηθειών και της δικαιοσύνης έχουν τόση σημασία όσο και η ανάλυση των απεργιών και των ταραχών, παρόλο που τα δεύτερα καθορίζουν τα πρώτα, και όχι το αντίστροφο. Αυτό εννοούσε η *Καταστασιακή Διεθνής* με τον όρο *ενιαία κριτική*²: η αλληλοσυσχέτιση κεφαλαίου/εργασίας επιδρά σε κάθε πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας.

Ο βαθμός στον οποίον ο καπιταλισμός κάνει τον κόσμο να γυρίζει

Τόσο στην καρδιά της Αφρικής όσο και στα παλιά κέντρα της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, ο καπιταλισμός όχι μόνο δεν έχει ανάγκη να γίνουν τα πάντα καπιταλιστικά, αλλά αντίθετα, έχει την ανάγκη να μείνουν κάποια πράγματα μη καπιταλιστικά. Για να μετριά-ζεται (αλλά και να διασφαλίζεται) η κυριαρχία του χρήματος και του κέρδους, απαιτείται η ύπαρξη μιας σειράς από κοινωνικές συμπεριφορές, σύνολα κανόνων, νομικά δικαιώματα και κοινά αποδεκτές αξίες. Σε έναν απόλυτα ωφελμιστικό κόσμο, στον οποίον όλοι θα λειτουργούν ανά πάσα στιγμή και παντού κατά το ατομικό τους κέρδος όπως αυτό αποτιμάται σε δολάρια ή γιεν, η κοινωνική ζωή και η συνέχεια των εταιριών θα ήταν αδύνατη. (Αυτό είναι ένα από τα όρια της παγκοσμιοποίησης: θα επανέλθουμε). Ο καπιταλισμός κληρονομεί τις μορφές πλούτου και τις αντιφάσεις των περασμένων χιλιετιών: καταργεί κάποιες και μετασχηματίζει άλλες, τις αναπαράγει με το δικό του τρόπο, όμως σπάνια τις καταργεί, όπως φαίνεται και από τη μοίρα της οικογένειας και της θρησκείας.

Γιατί λοιπόν δε δημιουργείται από την κυριαρχία του κεφαλαίου μια κοινωνία που να αποτελείται μονάχα από αστούς και προλετάριους; Γιατί δεν εξαλείφεται κάθε μη εμπνευματικός δεσμός και ιδανικό; Ο λόγος δεν είναι ότι το σύστημα δεν έχει (ακόμα) κατακτήσει ολόκληρο τον πλανήτη, κάθε άλλο. Υπάρχουν δυο λόγοι που δε γίνεται αυτό, οι οποίοι προκύπτουν από την πορεία κατάκτησης του κεφαλαίου, όπως αυτή ξεκίνησε τον 16^ο αιώνα και ολοκληρώθηκε τον 20^ο. Πρώτον, ο καπιταλισμός δεν παράγει τον εαυτό του: χρησιμοποιεί ανθρώπινους πόρους, που είναι γεμάτοι ιστορία. Ακόμα και στη Βόρεια Αμερική που [ο καπιταλισμός] ξεκίνησε, δια της γενοκτονίας, εκ του μηδενός, εισήχθησαν περίπλοκες και γεμάτες συγκρούσεις ευρωπαϊκές πραγματικότητες. Δεύτερον, ακόμα και η χώρα που έχει προχωρήσει περισσότερο από κάθε άλλη στο μετασχηματισμό των πάντων σε εμπόρευμα και μισθωτή εργασία, στην αναγωγή της οικογένειας, του σχολείου, του συναισθήματος, του σεξ, των ιδεών, της τέχνης και της πολιτικής σε χρηματικές σχέσεις, και η οποία θέλει να φαντάζεται τον εαυτό της σαν απελευθερωμένο από αρχαϊκούς περιορισμούς και εντάσεις, περιοδικά επιστρέφει σε υποτιθέμενα ξεπερασμένες πρακτικές: θέτει περιορισμούς στον ελεύθερο ανταγωνισμό, καταπατά κοινοβουλευτικά και πολιτικά δικαιώματα, γίνεται αυταρχικότερη ως προς τις απεργίες και τις συλλογικές διαπραγματεύσεις εργασίας, επανεφευρίσκει τον προστατευτισμό. Αυτές οι απότομες αντιδράσεις αποτελούν σύγχρονες επιπτώσεις της πραγματικότητας που έχει γίνει κεντρική στις κοινωνίες μας: της συσχέτισης εργασίας-κεφαλαίου, και της ανάγκης

² *Unitary critique*. Δες για παράδειγμα τα κείμενα "Η Μιζέρια των Φοιτητικών Κύκλων" (ελλ. εκδ. στο Πεζοδρόμιο #1, σ. 27), και *Ελάχιστος Ορισμός των Επαναστατικών Οργανώσεων*, ελλ. εκδ. στο "Ξεπέρασμα της Τέχνης", σ. 376.

του κεφαλαίου να κυριαρχεί πάνω στην εργασία, με μορφές που δεν είναι ποτέ οριστικές.

"Αντίφαση δε σημαίνει αδυνατότητα" (Μαρξ)

Σε κάθε ιστορική αντίφαση υπάρχουν πάντα περισσότερες από μια λύσεις. Δεν υφίστανται μονοσήμαντοι καθορισμοί, καμιά αιτία δε συνεπάγεται ένα και μόνο ένα αποτέλεσμα. Η λύση κάθε μεγάλης καπιταλιστικής κρίσης συνίσταται στη δημιουργία καλύτερων συνθηκών αξιοποίησης και συσσώρευσης, όμως κάθε φάση προσφέρει μια σειρά από τέτοιες "καλύτερες" συνθήκες: ποιες από αυτές θα προκριθούν εξαρτάται από το συσχετισμό δυνάμεων στο ιστορικό πεδίο, και όχι από τον υπολογισμό μιας κάποιας θεωρητικής βέλτιστης κοινωνικής ισορροπίας.

Οι μεγάλες καπιταλιστικές μεταρρυθμίσεις δεν είναι προκαθορισμένες. Η εξώστρεφη και δημοκρατική απάντηση του Κέυνς στην Ύφεση επικράτησε πάνω σε αντίπαλες οπτικές σε χώρες όπου οι κοινωνικές δυνάμεις (για παράδειγμα, η CIO στις ΗΠΑ) είχαν την ικανότητα να την καταστήσουν την καταλληλότερη πολιτική. Σε άλλες χώρες, το 1929 επιλύθηκε με αυταρχικούς, κλειστούς, και καταπιεστικούς τρόπους, κάποιοι εκ των οποίων κράτησαν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Το 1930, λίγοι παρατηρητές μπορούσαν να προβλέψουν πως μια εικοσαετία αργότερα η κεύνσιανή έκβαση θα επικρατούσε στις (μισές) βιομηχανικές χώρες. Πολλοί από όσους είχαν αντιληφθεί τα όρια της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας τάχθηκαν υπέρ δασμολογικά προστατευόμενων, αυταρχικών, κλειστών εθνικών συστημάτων, καθένα εκ των οποίων θα συσπείρωνε μια ομάδα κρατών υπό τη στρατιωτική του ισχύ, με τη μορφή των υπαρκτών αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών της Μεγάλης Βρετανίας ή της Γαλλίας, ή με τη μορφή μιας υποθετικής Γερμανικής ηπειρωτικής αυτοκρατορίας. Η θεωρία μπορεί να προσδιορίσει τα στοιχεία που οδηγούν προς την κρίση, το γενικό της χαρακτήρα, όχι όμως τον τόπο και το χρόνο της πιθανής της εξέλιξης, ούτε την απάντηση (ή τις απαντήσεις) που θα επιβληθεί.

Γιατί ένας όχι ευκαταφρόνητος αριθμός από χώρες –32 το 1975– υιοθετούν (κάποιες για δεκαετίες) έναν γραφειοκρατικό χαρακτήρα, ο οποίος αντιβαίνει σε αρκετά σημεία την καπιταλιστική λογική; Σίγουρα όχι για να πετύχουν έναν υποτιθέμενα πιο αποτελεσματικό καπιταλισμό, αλλά επειδή οι πραγματικές συνθήκες της ταξικής αντιπαράθεσης οδήγησαν σε μια τέτοια έκβαση. Τη δεκαετία του 1950, σε αντίθεση με το Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα (και έναν τώρα πια υπερεκτιμημένο Καστοριάδη) που έβλεπε τη γραφειοκρατικοποίηση ως το μέλλον του καπιταλισμού, ο Μπορντίγκα κατέδειξε το ιστορικό αδιέξοδο εκείνου του συστήματος, και προανήγγειλε ότι η Ρωσία θα απορροφηθεί εκ νέου από τους εμπορευματικούς μηχανισμούς που οι σταλινικοί νόμιζαν πως είχαν θέσει υπό την εξουσία τους ή εξαλείψει. Όμως χρειάστηκε να περάσουν ακόμα τριάντα χρόνια μέχρι την τελική πτώση, και κανείς δε θα μπορούσε το 1970 να προβλέψει τον τρόπο κατάρρευσης της ΕΣΣΔ. Όταν το σύστημα έγινε κοινωνικά μη-παραγωγικό, η ΕΣΣΔ και η Κίνα αντέδρασαν με πολύ διαφορετικούς τρόπους. Μέχρι τώρα, αντί να αντιμετωπίσει τις αντιφάσεις της, η Βόρεια Κορέα τις κρύβει κάτω από το χαλί, και δείχνει να αντέχει.

Το ίδιο ισχύει και για τον δυτικό καπιταλισμό. Καμιά αντικειμενική αντίφαση δε μπορεί να τον οδηγήσει στη συντριβή: η παγκοσμιοποίηση θα συνεχίσει όσο δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση από μια επαναστατική ή ρεφορμιστική δύναμη. Αυτή η μελέτη δε θα αποτελέσει τη νιοστή παραλλαγή πάνω στην τελική κρίση.

Ο καπιταλισμός δεν είναι μονόδρομος

Η καταναλωτική κοινωνία όπως γεννήθηκε στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του 1920 και δώθε, και άκμασε σε όλες τις "πλούσιες" χώρες μετά το 1945, είναι αδιαμφισβήτητη σύμφωνη με τη βαθιά λογική του καπιταλισμού, όμως οι βικτωριανοί επιχειρηματίες ευδοκίμησαν χωρίς αυτήν, και η άνοδος του σταλινικού καπιταλισμού τα έβγαλε πέρα δίχως αυτή. Την περίοδο που ακολούθησε την Ύφεση, η εργασία ενσωματώθηκε στο κεφάλαιο με διαφορετικά (και αντιτιθέμενα) μέσα: μια ρατσιστική, εθνικιστική δικτατορία, το δημοκρατικό Νιου Ντηλ, τα Λαϊκά Μέτωπα. Το μεγάλο εύρος αυτών των μορφών, τότε όπως και τώρα, μας δείχνει πως δεν έχουμε να κάνουμε με μια αναπότρεπτη πορεία προς έναν όλο και πιο καπιταλιστικό καπιταλισμό.

Όσο η αμοιβαία αλληλεπίδραση των Άγγλων εργατών και αστών επέτρεπε στους πρώτους να τα βγάζουν πέρα και τους δεύτερους να έχουν κέρδη, μέσω υπερεργασίας, χαμηλόμισθων γυναικών και παιδιών, προσλήψεων και απολύσεων κατά βούληση, και εξάντλησης του εργατικού δυναμικού, το σύστημα δεν χρειαζόταν να αλλάξει. Όμως, ύστερα από δεκαετίες αγώνα η οργανωμένη εργασία κατάκτησε υψηλότερους μισθούς και ένα μίνιμουμ δικαιωμάτων. Η αστική τάξη επένδυσε σε περισσότερες μηχανές, σταμάτησε να απασχολεί παιδιά, και άρχισε να αναπτύσσει τις πωλήσεις όλο και περισσότερων αγαθών σε ολοένα ευρύτερα κομμάτια των μαζών. Όμως, μετά το 1918, έχοντας αποπάτες σχετικά με τη νίκη της επί της Γερμανίας, έχοντας χάσει το μομέντουμ σε σχέση με τον αμερικάνικο ανταγωνισμό και ανάστατη από την εργατική μαχητικότητα, η αγγλική αστική τάξη επέλεξε να δώσει προτεραιότητα στο χρηματοπιστωτικό τομέα έναντι του βιομηχανικού, να προσπαθήσει να ξαναβάλει τη στερλίνα στο στάνταρ του χρυσού στην τιμή [rate] που είχε πριν το 1914, και να χαμηλώσει τους μισθούς των εργατών (ειδικότερα των μεταλλωρύχων). Οι διαδοχικοί της θρίαμβοι επί της εργατικής τάξης, μετά το 1918, το 1926 κόντρα στη Γενική Απεργία, και το 1930-31 κόντρα στην πρώτη (και αρκετά μετριοπαθή) κυβέρνηση Εργατικών ήταν μια πύρρεια νίκη. Μια συνέπειά της ήταν η μείωση της λαϊκής κατανάλωσης και η καθυστέρηση της εισόδου της Αγγλίας στο "σύγχρονο" καπιταλισμό. Η δεκαετία του 1930 και ο ερχομός του φορντισμού μάς υπενθυμίζουν ότι οι ιστορικές αλλαγές πορείας δε συμβαίνουν υπό την πίεση των γενικών "νόμων", αλλά εξαιτίας της αλληλεπίδρασης πραγματικών δυνάμεων, που πηγάζουν από τα δυναμικότερα κομμάτια της αστικής και της εργατικής τάξης.

Ό,τι ισχύει για τις τάξεις ισχύει και για τις διακρατικές σχέσεις. Οι επενδύσεις στο εξωτερικό ήταν υψηλές κατά την περίοδο του 1871-1914, όπως ψηλές είναι και τώρα. Οι τεχνολογικές καινοτομίες που τροποποιούσαν το κοινωνικό πεδίο ήταν τόσο πολυάριθμες όσο σήμερα, και με τόσο σημαντική επίδραση όπως και η τωρινή ψηφιακή επανάσταση. Μια σημαντική διαφορά ωστόσο, είναι πως σήμερα κάποιες αναδυόμενες χώρες στέκονται ως ανταγωνιστές προς τις μεγάλες δυνάμεις, επειδή κατέχουν κάτι περισσότερο από πρώτες ύλες και φτηνή εργασία: έχουν επιπλέον το πλεονέκτημα ενός ισχυρού δικτύου παραγωγικών υποδομών, και μιας εξαιρετικά εξειδικευμένης εργατικής δύναμης. Εν κατακλείδι, εξίσου σημαντικό είναι ότι (τουλάχιστον η Κίνα και η Ινδία) αποτελούν ισχυρά, ανεξάρτητα έθνη-κράτη. Πριν το 1914, μονάχα η Ιαπωνία είχε φτάσει σε αυτό το επίπεδο. Όπως και νά 'χει, κάποιιο ιστορικοί περιγράφουν την περίοδο 1871-1914 ως την πρώτη παγκοσμιοποίηση. Όποια κι αν είναι η γνώμη μας για μια τέτοια πρωθύστερη έννοια, έχει την αξία ότι δείχνει πως τίποτα δε διαρκεί για πάντα. Μετά το 1914-1918, καμιά χώρα δεν πήγε πίσω σε τεχνολογικό επίπεδο, πουθενά δεν εγκαταλείφθηκε ο ηλεκτρισμός για τον ατμό, το εργοστασιακό σύστημα για τη βιομηχανία-φασόν [cottage industry], πουθενά δεν αντικαταστάθηκε η τηλεφωνία από ταχυδρομικά περιστερία.

Όμως συνέβη πράγματι μια κοινωνική και πολιτική οπισθοδρόμηση: κατάρρευση στο διεθνές εμπόριο, απόσυρση πίσω στα όρια του έθνους, λογικές αυτάρκειας ή αντιπραγματισμού [barter]. Αυτή η οπισθοδρόμηση κράτησε τρεις δεκαετίες, αντιστοιχώντας σε αυτό που αποκαλέστηκε Τριαντακονταετής Ευρωπαϊκός Εμφύλιος Πόλεμος.

Μετά το 1945, θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι αυτή η απόσυρση είχε τελειώσει. Εντούτοις, το 1989, παρότι το σιδηρούν παραπέτασμα δεν ήταν ποτέ αεροστεγές, και επέτρεπε, ειδικά κοντά στο τέλος της Κομεκόν, πάντοτε την ανταλλαγή, ενάμιση δεκατομμύριο άνθρωποι ήταν αποκομμένοι από την παγκόσμια αγορά. Αν λάβουμε υπόψη μας σημαντικές χώρες όπως η Ινδία ή η Τουρκία, με μια οικονομία υπό κρατικό έλεγχο και προστασία, και τις μεγάλες μάζες της Αφρικής και της Ασίας, τα περισσότερα ανθρώπινα όντα ζούσαν εκτός των διεθνών ροών αγαθών, χρήματος και εργασίας. Η παγκοσμιοποίηση λέγεται πως έδωσε μια και καλή τέλος σε αυτές τις ιστορικές παρενθέσεις. Όμως, αυτές οι παρενθέσεις συχνά αποδεικνύεται πως είναι μακρές, και με ισχύ στην ιστορία. Κανείς δε μπορεί να αρνηθεί την έλξη του φασισμού και του σταλινισμού. Συνεπώς αυτές οι περίοδοι πρέπει να ήταν κάτι περισσότερο από απλές ανάπαυλες προτού η ιστορία να πάρει ή να ξαναπάρει την "κανονική" της πορεία. Θα ήμαστε αφελείς αν αποκλείσουμε την πιθανότητα εμφάνισης φαινομένων στο μέλλον τα οποία θα είναι καπιταλιστικού χαρακτήρα, αλλά με έναν μη-τυπικό τρόπο.

1929: το πρόβλημα και η λύση του

Αν και τα κέρδη ήταν υψηλά κατά τη "ραγδαία αναπτυσσόμενη δεκαετία του 1920", εξέλιπε το πλαίσιο που θα έδινε τη δυνατότητα να αποτελέσουν το μέσο μιας διευρυμένης αναπαραγωγής. Από την προσφάτως εισαχθείσα μαζική παραγωγή έλειπε η αντίστοιχη μαζική κατανάλωση, προϋπόθεση για την οποία θα ήταν η αύξηση των μισθών (όχι μόνο στις επιχειρήσεις του Φορντ, αλλά σε πολλές άλλες εταιρίες και τομείς), που με τη σειρά της δε γίνεται να συμβεί δίχως κάποια αναγνώριση της συνεισφοράς της εργασίας, και των συνδικάτων ως παράγοντα σταθερότητας. Ο Χένρι Φορντ ήταν καινοτόμος στην τεχνική και κοινωνικά αντιδραστικός, όπως δείχνουν ο μαχητικός του αντισημιτισμός και η συμπάθειά του προς τον Χίτλερ. Εγκατέλειψε την αντισυνδικαλιστική του δράση μονάχα όταν αναγκάστηκε να το κάνει, από τις απεργίες-καταλήψεις των ανειδίκευτων εργατών.

Μέχρι το 1929, και κατά τα έτη που ακολούθησαν, το κεφάλαιο κατέφευγε στην κερδοσκοπία [speculation] επειδή δεν ήταν κερδοφόρο. Μόλις φάνηκε ότι η Ύφεση ήρθε για να μείνει, τη διαχειρίστηκε με την ίδια στενόμυαλη ταξική συμπεριφορά: περαιτέρω συρρίκνωση του μισθού, μείωση της παραγωγής, μονεταριστικός αποπληθωρισμός. Πολλά εργοστάσια λειτουργούσαν με μερική απασχόληση και μερικό μισθό. Το 1929 ξέσπασε στη χρηματιστική και τραπεζική σφαίρα, και έπειτα πήρε τη μορφή της υπερπαραγωγής, των μειωμένων τιμών, μισθών και επιπέδων παραγωγής, όμως η έσχατη αιτία του βρίσκεται στην υπερβολικά άνιση κατανομή ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία, που παραδόξως ενισχύθηκε από την ικανότητα μιας μειοψηφίας εργατών να αντισταθούν στη μείωση των μισθών τους.

Μετά το 1917, από τη Βουδαπέστη ως το Σιάτλ, η αστική τάξη κατάφερε να περιορίσει την προλεταριακή πίεση, και να απομονώσει μια ρωσική επανάσταση που πέθανε καθώς δεν μπόρεσε να γίνει τίποτα περισσότερο από μια πολιτική εξουσία σε μια κοινωνία που δεν κομμουνιστικοποίησε. Όμως οι αστικές τάξεις της Δύσης δεν εκμεταλλεύτηκαν τη νίκη τους για να αναμορφώσουν την κοινωνία ή τις σχέσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη: αντιδραστικές πολιτικές σε Γαλλία και Αγγλία τη δεκαετία του 1920 και μετά το 1929· απόλυτη αντίσταση σε μετριοπαθή αιτήματα, υποχωρήσεις στους αγρότες

στην Αγγλία και τις υπερπόντιες αποικίες· προτεραιότητα στον χρηματοπιστωτικό τομέα και το νόμισμα έναντι της βιομηχανικής ανταγωνιστικότητας· ο απομονωτισμός των ΗΠΑ· η αποτυχία της Κοινωνίας των Εθνών από την οποία οι Αμερικανοί αποχώρησαν μόλις την έβαλαν μπρος· η αγωνιώδης αναποφασιστικότητα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, που διχαζόταν ανάμεσα σε μια συντηρητική (ή εθνικιστική) αστική τάξη και μια σοσιαλδημοκρατία που ήταν ανίκανη να προωθήσει την ταξική συμφιλίωση που είχε ως πρόγραμμα. Και στις δυο μεριές του Ατλαντικού, αντιτιθέμενες αλλά συγκλίνουσες δυνάμεις συνδύαζονταν για να αποτρέψουν τη μεταρρύθμιση του συστήματος, επιδεινώνοντάς το σε οικονομικό και τεχνικό επίπεδο. Η Γερμανία είναι ο τόπος που η αντίφαση ήταν περισσότερο καταστροφική: από τα διεθνούς κύρους πανεπιστήμιά της έβγαιναν τεχνικά ιδιοφυείς επιστήμονες, εμπορούμενοι από την πεποίθηση ότι είναι αναγκαίος ο αφανισμός των Εβραίων από την Ευρώπη. Αντί να παράγει μαζικά εκατομμύρια χάπια ή πλαστικά παιχνίδια, μια από τις πιο αναπτυγμένες χημικές βιομηχανίες του κόσμου κατασκεύασε το Zyklon B.

Ο Κέυνς είχε αντιληφθεί ότι η προτίμηση που έδειχναν οι πλούσιοι προς τη "ρευστότητα", τον αποθησαυρισμό, ή την κερδοσκοπία, συνεπάγεται ανεπαρκή κατανάλωση και επενδύσεις. (Θα δούμε ένα παρόμοιο φαινόμενο με την "υπερβολική" αποταμίευση στην Κίνα, και τα υπέρογκα εισοδήματα των ανώτερων τάξεων στη Δύση.) Κατανόησε ότι το κεφάλαιο πρέπει να λάβει υπόψη του τη διπλή σύνδεση ανάμεσα σε μισθό και κατανάλωση, και κέρδος και επενδύσεις. Παρουσίασε έτσι την ύπαρξη μιας ανέφικτης όσο και αναγκαίας (αν-)ισορροπίας ανάμεσα σε ικανότητα (και τάση) κατανάλωσης και αξιοποίηση του κεφαλαίου, η οποία απαιτείται ώστε να αποφευχθεί εκείνο το κρίσιμο σημείο όπου η παραγωγή και οι πωλήσεις, οσοδήποτε μαζικές, αποτυγχάνουν να δημιουργήσουν αρκετή αξία.

Ο κεύνσιανισμός έδρασε σε ένα σταυροδρόμι. Ώθησε το κεφάλαιο να δει την εργασία ως κόστος **και** ως επένδυση, και έτσι επιτάχυνε τη μετάβαση στην πλήρη "πραγματική" κυριαρχία. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Κέυνς αρχικά έγινε γνωστός για την κριτική του στη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Οι νικητές του 1918, και ειδικότερα η Γαλλία, αφιονισμένοι από μια στρατιωτική επιτυχία που όμως δεν αποτελούσε απόδειξη της υπεροχής της γαλλικής και αγγλικής αυτοκρατορίας έναντι της γερμανικής βιομηχανικής ισχύος, ήλπιζαν να κάνουν τη Γερμανία να γονατίσει, λες και για την ανασύνταξη της μεταπολεμικής Ευρώπης να αρκούσαν οι ξιφολόγχες. Ο Κεύνσιανισμός άντλησε την ισχύ του από ένα παγκόσμιο όραμα, που ήταν τόσο γεωπολιτικό, όσο και κοινωνικο-οικονομικό.

Μετά το 1968: η ημιτελής λύση

Ένα χαρακτηριστικό του ανατρεπτικού κύματος του 1960-80 ήταν ότι αν και οι εξεγέρσεις σε χώρες τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όπως το Μεξικό, η Αργεντινή και η Κίνα είχαν ως αποτέλεσμα χιλιάδες νεκρούς, στην καρδιά του καπιταλισμού, στη Βόρεια Αμερική, την Ευρώπη και την Ιαπωνία, η προλεταριακή επίθεση σε αντίθεση με το 1917-21, έδειξε αυτοσυγκράτηση, και η αστική τάξη αντέδρασε ανάλογα. Η τελευταία εξέγερση που τράνταξε την Ευρώπη έλαβε χώρα στην Ουγγαρία το 1956, και η μαζική εργατική συμμετοχή δεν την απέτρεψε από το να είναι δημοκρατική και εθνική. Η σημασία ενός ιστορικού γεγονότος δε γίνεται να αποτιμηθεί από το πλήθος των οδοφραγμάτων. Όμως το χάσμα ανάμεσα στο εύρος και τις βλέψεις του ξεσηκωμού του 1960-80, και το σχετικά χαμηλό επίπεδο βίας (και ένοπλης βίας) ήταν τέτοιου μεγέθους, που δε γίνεται να κατανοήσουμε τόσο εκείνη την περίοδο όσο και την τωρινή κατάσταση χωρίς να το λάβουμε υπόψη. Η αυτοσυγκράτηση κατά την κοινωνική ανάφλεξη της δεκαετίας του 1970, τόσο από τη μεριά του προλεταριάτου όσο και από τη μεριά της αστικής τάξης, είναι μια

από τις αιτίες της κρίσης του φορντισμού, και της ανικανότητας και των δυο τάξεων να ξεπεράσουν την κρίση: ο υφιστάμενος ταξικός συμβιβασμός δεν αμφισβητήθηκε αρκετά για να προκύψει ένας νέος, η δε προέλαση των αστών που ακολούθησε περισσότερο κατέστρεψε, παρά ανοικοδόμησε.

Την εποχή της τυπικής υπαγωγής, για να αποκαταστήσει τα ποσοστά του κέρδους του, το κεφάλαιο είχε τη δυνατότητα να περιοριστεί σε μια επίθεση σε θέσεις εργασίας και μισθούς, επειδή αυτή η επίθεση υπονόμει ελάχιστα την κοινωνική συνοχή. Η εκμετάλλευση έμενε εντός της πύλης του εργοστασίου, οι "επικίνδυνες τάξεις" παρέμεναν μειοψηφία, ακόμα συνδεδεμένες με παλιούς τρόπους ζωής, συχνά είχαν σχέσεις με την ύπαιθρο, η δε λαϊκή κατανάλωση ήταν υποτυπώδης. Έτσι είχε νόημα η λύση του κοινωνικού ζητήματος με ένα συνδυασμό καταστολής και παραχωρήσεων.

Η (ποτέ ολική) γενίκευση της μισθωτής εργασίας, καθώς και η γενίκευση της κατανάλωσης έφεραν ένα νέο σύστημα. Το κεφάλαιο απαιτεί από τον μισθωτό να είναι κάτι περισσότερο από τον καταναλωτή που προσδοκούσε ο Χ. Φορντ: τον θέλει να δρα ως συνεργάτης.

Επίπτωση του παραπάνω είναι ότι η καταμέτρωτο επίθεση στην εργατική τάξη, δηλ. η αποβιομηχάνιση, η αποδόμηση της λειτουργίας εκκοινωνέυσης του μεγάλου εργοστασίου, οδηγεί σε κοινωνική αποσύνθεση, μέχρις ότου να προκύψουν νέες μορφές εκκοινωνέυσης.

Η υπεράκτια ανάθεση της διαδικασίας μεταποίησης σε υπεργολάβους μπορεί να λειτουργήσει για εκατό ή και χίλιες επιχειρήσεις, όμως δε γίνεται να λειτουργήσει σε παγκόσμια κλίμακα. Αν και εφαρμόστηκε μόνο σε μια μειοψηφία επιχειρήσεων, ο φορντισμός είχε τον αντίκτυπο που είχε επειδή ως παγκόσμια λύση είχε νόημα. Η νέα αγαπημένη μέθοδος του κεφαλαίου δε γίνεται να γενικευτεί. Μέχρι τη δεκαετία του 1980, ο "σύγχρονος" καπιταλισμός περιόριζε τη λεηλασία σε υποτελείς, υπερπόντιες χώρες. Η ναζιστική Γερμανία πράγματι φέρθηκε στην Ανατολική Ευρώπη ως μια αποκοινοκρατούμενη περιοχή, καταδικάζοντάς τη στην υπερεκμετάλλευση και τη μαζική δολοφονία: όμως οι Ναζί εντέλει ηττήθηκαν. Σήμερα η λεηλασία γίνεται συνήθεια εντός των καπιταλιστικών μητροπόλεων: η εργασία λεηλατείται από το κεφάλαιο, οι εταιρίες από άλλες εταιρίες, η βιομηχανία από το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο.

Αυτό μετασχηματίζει άρδην τον ρεφορμισμό. Η σημερινή ταξική πάλη δεν έχει την ενέργεια να αναμετρηθεί με το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων. Τα αριστερά κόμματα ολισθαίνουν προς τα δεξιά, τα συνδικάτα προσπαθούν μάταια να υπερασπιστούν συνθήκες εργασίας και μισθούς που χειροτερεύουν, η δε άκρα αριστερά αδυνατεί να έρθει στο προσκήνιο ως μια βιώσιμη εναλλακτική: πουθενά δεν κατάφερε το στρατόπεδο του "αντιφιλελευθερισμού" και της αντιπαγκοσμιοποίησης να βρει μια μάζα οπαδών αντίστοιχη με αυτή που είχαν αρχικά οι σοσιαλδημοκράτες ή οι σταλινικοί. Από τις απεργίες στη Γαλλία το Δεκέμβρη του 1995 μέχρι τη λαϊκή υποστήριξη στον Τσάβες, οι πολιτικές δυνάμεις τείνουν να οδηγούν σε μια νέα ρύθμιση, που όμως δεν έχουν τη δυνατότητα να επιβάλλουν. Κανένα ρεφορμιστικό κόμμα σήμερα δεν έχει την δύναμη που χρειάζεται για να επηρεάσει την ιστορία.

Σε τι αποσκοπούσε η παγκοσμιοποίηση

Ο "καπιταλισμός της αγοράς" επωφελήθηκε της αποτυχίας του "κρατικού καπιταλισμού" για να ξεπεράσει τη δική του κρίση. Στην πραγματικότητα, το γραφειοκρατικό σύστημα δεν κατέρρευσε επειδή δε μπορούσε να αντισταθεί σε μια όλο και μεγαλύτερη λαχτάρα για την ελευθερία ή να κρατηθεί στην κούρσα των εξοπλισμών που επιβλήθηκε από το πρόγραμμα του Ρέιγκαν με την ονομασία "Πόλεμος των Άστρων". Η καταστολή ήταν

εντονότερη επί Στάλιν, και το καθεστώς απέδειξε το 1939-45 ότι έχει την ικανότητα να παράγει μαζικά πολεμικό εξοπλισμό καλής ποιότητας. Ο κρατικός καπιταλισμός κατέρρευσε εξαιτίας της ανικανότητάς του να διατηρήσει ένα διπλό συμβιβασμό που ήταν και το θεμέλιό του. Με αντάλλαγμα την πολιτική υποταγή, οι εργάτες απολάμβαναν εργασιακή ασφάλεια και κοινωνικά οφέλη, σε κατώτερα επίπεδα από τα στάνταρ των περισσότερων δυτικών χωρών, όμως ανώτερα από τα στάνταρ του 1900 ή του 1930. Αν και χωρίς ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη γη (πλην ενός ιδιωτικού αγροτεμάχιου που υπεραγαπούσαν, όντας συχνά η μόνη τους πηγή εισοδήματος), τα μέλη των κολχόζ είχαν τη διασφάλιση ότι θα δουλεύουν λίγο και θα έχουν να φάνε, κάτι που δε συνέβαινε το 1921 ή το 1930. Η ανικανότητα της ΕΣΣΔ να ανακατευθύνει την οικονομία της που βασιζόταν σε βαρέα προϊόντα προς την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών δεν προήλθε από τεχνικές ελλείψεις, έλλειψη πληροφόρησης ή βούλησης, αλλά από την ύπαρξη ενός κόμμου σχέσεων και αντιφάσεων που κρατούσε τη χώρα όρθια για αρκετές δεκαετίες, κόμμου που όμως πια είχε σκληρύνει τόσο που ήταν αδύνατο να λυθεί.

Στη Δύση, ο φορντικός και κεύνσιανός συμβιβασμός υπάρχει ακόμα, αλλά στερημένος από τους περισσότερους παράγοντες που τον έκαναν στο παρελθόν πραγματικότητας.

Δεν υπάρχει τεχνολογικός ντετερμινισμός. Δεν οφείλεται στην ατμομηχανή ο καπιταλισμός του 19^{ου} αιώνα, ούτε ο καπιταλισμός των αρχών του 20^{ου} αιώνα στο δυναμό ή τη μηχανή εσωτερικής καύσης. Για το θρίαμβο του Τέηλορ και της λωρίδας παραγωγής χρειάστηκε κάτι παραπάνω από ειδικούς και επενδυτές: χρειάστηκε μια συγκεκριμένη συσχέτιση εργασίας-κεφαλαίου. Ο τηλορισμός-φορντισμός έδωσε σε ένα κοινωνικό πρόβλημα μια κοινωνική λύση που για να ωριμάσει χρειάστηκε να περάσουν μερικές δεκάδες χρόνια μετά τα πρώτα πειράματα στα εργοστάσια του Φορντ. Η ηλεκτρική μηχανή, το αυτοκίνητο και η αεροναυπηγική υπήρχαν από τη δεκαετία του 1920, όμως δεν ήταν αρκετά για να λάβει χώρα μια κοινωνική υπέρβαση. Μονάχα τις δεκαετίες του 1940 και 1950 στην Αμερική (και τη δεκαετία του 1960 στην Ευρώπη) έγιναν τα αμάξια είδος που είχαν αρκετά νοικοκυριά.

Ομοίως, δεν είναι το μικροτσίπ που κατέστησε εφικτή την τωρινή παγκοσμιοποίηση, αλλά μια κοινωνική κατάσταση: η κοινωνική αναταραχή του 1960-1980.

Κάθε κοινωνική τάξη ακολουθεί την πορεία της σύμφωνα με τις λογικές δυνατότητες που αφήνονται ανοικτές από τους αντίπαλους/συμμάχους της. Κατά τη δεκαετία του 1970, οι εργάτες γνώριζαν πολύ καλά ότι σύντομα ο πληθωρισμός θα ροκανίσει τις αυξήσεις που κέρδισαν με αγώνες, και ότι η βελτίωση των εργασιακών συνθηκών στο χώρο εργασίας θα οδηγήσει στην αυτοματοποίηση, την εντατικοποίηση της εργασίας και την ανεργία. Αυτή η γνώση δεν τους απέτρεψε από το να κατεβαίνουν σε απεργίες: δυνάμωσε την αποφασιστικότητά τους να απεργούν, ακόμη κι αν τα αιτήματα, ελλείψει μιας επαναστατικής ρήξης, οδήγησαν σε ένα ιστορικό αδιέξοδο που δε γινόταν παρά να τους βγει σε κακό.

Μόλις η πάλη έχασε την ορμή της, και ήρθε η σειρά του κεφαλαίου να κάνει την κίνησή του, δεν υπήρχε τίποτα για να ανακόψει την αντεπίθεση: οι αστοί εκμεταλλεύτηκαν στο έπακρο τη νίκη τους, με κίνδυνο όμως να χαλάσουν τη σχέση "με το άλλο τους μισό", που ορίζει την ύπαρξή τους.

Οι καπιταλιστές δεν προχώρησαν σε απορρυθμίσεις, ιδιωτικοποιήσεις, περικοπές των κοινωνικών δαπανών, χρηματοπιστωτικοποίηση της οικονομίας, ανοίγματα των αγορών, και αύξηση του αριθμού των επενδύσεων στο εξωτερικό επειδή κατάλαβαν το 1980 ότι έτσι θα μπορούσαν να κερδίσουν περισσότερα. Το ερώτημα είναι γιατί έφτασαν στο σημείο να κερδίσουν λιγότερα, και πώς βρήκαν έναν τρόπο για να κερδίσουν περισσό-

τερα. Ο κεϋνσιανισμός υπηρέτησε καλά τα συμφέροντά τους. (Αυτός είναι ο λόγος που το 1960 ένας στρατός από οικονομολόγους τον περιέγραφε ως την καλύτερη λύση για μια "βιομηχανική κοινωνία", που όπως έλεγαν είχε ξεπεράσει τα προβλήματα του παλιομοδίτικου καπιταλισμού. Έτσι και σήμερα, μια νέα γενιά ακαδημαϊκών περιγράφει τη διάβρωση του κεϋνσιανισμού-φορντισμού ως το αναπόφευκτο παρα-προϊόν μιας "μεταβιομηχανικής κοινωνίας" που υποτίθεται πως είναι τόσο παντοτινή, όσο κι εκείνη που λέγεται ότι αντικατέστησε.) Το μεγαλύτερο μέρος του φορντικού συμβιβασμού απορρίφθηκε όταν έπαψε να είναι κοινωνικά κερδοφόρο, υπό την πίεση των εργατικών αιτημάτων και της αμφισβήτησης της διευθυντικής εξουσίας στο χώρο εργασίας.

Μετά το 1945, η εισαγωγή της κρατικής ρύθμισης, των ελέγχων πάνω στις ροές κεφαλαίου, της γερμανικής σύζευξης τραπεζών και βιομηχανίας, κάποιας συνδιαχείρισης μεγάλων επιχειρήσεων από αφεντικά και αρχισυνδικαλιστές, με την εγγύηση του Νόμου και συνεπώς του Κράτους, δεν προέκυψαν μόνο από την ανάγκη του κεφαλαίου να προστατευτεί απέναντι στην χρηματοπιστωτική μόλυνση από το εξωτερικό, αλλά και από την πίεση των εργατών. Σε χώρες τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όπως η Γαλλία και οι ΗΠΑ, η οργανωμένη εργασία βασίστηκε στο κράτος για να διαμεσολαβήσει για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων της εργασίας απέναντι στο κεφάλαιο. Ένας από τους στόχους της φιλελευθεροποίησης μετά το 1980 είχε να κάνει με τη διάλυση αυτού του προστατευτικού εθνικού πλαισίου: ακόμη και η ισχυρότερη συνδικαλιστική ομοσπονδία της Αγγλίας θα έχει στις Βρυξέλλες λιγότερη επιρροή από ό,τι στο Λονδίνο. Η ήττα των "εργατικών οχυρών" συνεπάγεται το τέλος της δύναμής τους μέσα στη κρατική διαίτησία και τα όργανα συμβιβασμού.

Η υπερεθνικοποίηση είναι η συγκεκριμένη μορφή της αστικής αντεπίθεσης που εξαπολύθηκε κατά το 1980. Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι η παγκόσμια επέκταση του κεφαλαίου και της εργασίας: αυτή ξεκίνησε με τις Μεγάλες Ανακαλύψεις του 15^{ου}-16^{ου} αι. και επιταχύνθηκε κατά τον 19^ο αιώνα. Η τωρινή παγκοσμιοποίηση είναι μια συγκεκριμένη κοινωνική αναδιοργάνωση. Εκεί βρίσκεται η διαφορά της με την "πρώτη", πριν το 1914. Ο ερχομός των ασιατικών τίγρεων και δράκων, των πρώην γραφειοκρατικών καπιταλισμών, της Ινδίας, των άλλων χωρών της Ασίας, σχηματισμών δηλαδή που είναι πιο πλούσιοι σε εργασία παρά σε κεφάλαιο, σε μια όλο και πιο ανοικτή και ενοποιημένη παγκόσμια αγορά, έχει ως αποτέλεσμα ένα παγκόσμιο πλεόνασμα εργασίας σε σχέση με το κεφάλαιο, δηλ. μια προσφορά εργασίας που υπερβαίνει κατά πολύ τη ζήτηση· συνεπάγεται άρα τη μείωση του κόστους για ένα εμπόρευμα που το κεφάλαιο δύσκολα βρίσκει πια φτηνά.

Η στρατηγική των παλιών μητροπόλεων του κεφαλαίου ήταν η προώθηση νέων, κινητικών, πειθήνιων και συχνά καλοπληρωμένων στρωμάτων που εργάζονται με τις νέες τεχνολογίες· η μείωση του αριθμού των δημόσιων υπαλλήλων και των προστατευόμενων επαγγελματιών· πάνω από όλα η αποσύνθεση της εργατικής τάξης (όπως ορίζεται και αυτοπροσδιορίζεται από κάτι θετικό: την εργασία) σε μια ανοργάνωτη άθροιση περιστασιακά εργαζομένων και ημιαπασχολούμενων (που προσδιορίζονται και αυτοπροσδιορίζονται από κάτι αρνητικό: την έλλειψη σταθερής εργασίας).

Τι δε επιλύθηκε με το νέο διεθνή καταμερισμό της εργασίας

Για πολύ καιρό αντιμετωπιζόταν ως άσπονδος εχθρός· αργότερα ως συνεργάτης με τον οποίον υπάρχουν διαφωνίες· σήμερα ο προλετάριος εμφανίζεται ως κάτι ανύπαρκτο.

Αν η ανθρώπινη εργασία σήμερα έχει γίνει μη-ουσιώδης ή άυλη, δηλ. κάτι το δυσδιάκριτο και αδιόρατο, και αν ζούμε, όπως μας λένε κάθε μέρα, σε μια οικονομία πληροφορίας, τότε ο διαφημιστής που βρίσκει ένα σλόγκαν την ώρα που κάνει ντουζ ή το διευ-

θυντικό στέλεχος που δουλεύει στο λάπτοπ του μέσα σε κάποιο ταξί, αναμφίβολα δημιουργούν πολύ περισσότερη αξία από τον χειριστή μηχανών, τον οδηγό λεωφορείου ή τον αποθηκάριο, των οποίων οι λειτουργίες θα αυτοματοποιηθούν οσονούπω, και στο μέγιστο δυνατό βαθμό. Η παραγωγική πράξη φαίνεται να διαφεύγει, και η υλικότητα της μεταποίησης να χάνεται. Ο εργάτης του 1850 ήταν ένα ον αξιοκαταφρόνητο, ο εργάτης του 2000 είναι ένα ον αόρατο.

Η δυτική Ευρώπη δεν αντικατέστησε εκατοντάδες χιλιάδες λιμενεργάτες με τεχνικούς που χειρίζονται κοντέινερ μόνο για λόγους κόστους, και δεν ξεφορτώθηκε τα περισσότερα ανθρακωρυχεία επειδή στέρευσαν οι φλέβες άνθρακα, αλλά επειδή όλοι αυτοί οι τομείς ευνοούσαν την οργανωμένη και συγκεντρωμένη εργασία, σε στρατηγικά σημεία που προσέδιδαν στους εργάτες μια θέση ισχύος. "Ποιος παίρνει τις αποφάσεις σ' αυτή τη χώρα;" συνήθιζαν να λένε τα αγγλικά μμε και τα αφεντικά στα μέσα της δεκαετίας του 1970: η κυβέρνηση ή οι απεργοί; Ο θατσερισμός έδωσε την οριστική (ή τουλάχιστον μια μεγάλης διάρκειας) απάντηση σε αυτό το ερώτημα τσακίζοντας την απεργία των ανθρακωρύχων μια δεκαετία μετά. Η αποβιομηχάνιση δεν προκλήθηκε από την εγγενή υπεροχή της "ψηφιακής επανάστασης" αλλά από την αναγκαιότητα να δοθεί ένα τέλος στην εργατική αναταραχή.

Την ώρα που η εργασία άρχιζε να βαραίνει περισσότερο στις ζωές μας, που τα σχολεία αναγκάστηκαν να αποκτήσουν μαθήματα εργασιακής εκπαίδευσης, που τα καθήκοντα των υπαλλήλων αναδιοργανώθηκαν σύμφωνα με νόρμες παραγωγικότητας που μέχρι πρότινος εφαρμόζονταν μόνο σε χειρωνακτικές εργασίες, η καθαυτό χειρωνακτική δραστηριότητα δυσφημίστηκε, και όποτε ήταν δυνατό μεταφέρθηκε σε χώρες όπως η Ρουμανία, ο Μαυρίκιος, η Ινδονησία, αργότερα η Κίνα.

Το κεφάλαιο τείνει να φέρεται στον άνθρωπο σαν να είναι εξάρτημα μηχανής, όμως όταν αυτό επιτυγχάνεται σε υπερβολικό βαθμό, το κεφάλαιο δυσλειτουργεί. Ο προλετάριος φέρνει κέρδος μόνο όταν έχει ένα περιθώριο αυτονομίας. Δεν είναι εργατική δύναμη· *πουλά* εργατική δύναμη, και αυτή η πώληση εμπεριέχει ένα μίνιμουμ ελευθερίας, την ελευθερία να είσαι ο κάτοχος ενός εμπορεύματος, ακόμη κι αν πρόκειται για το σώμα και το μυαλό σου. Τα καταναγκαστικά έργα δεν είναι οικονομικά προσοδοφόρα: ακόμη και με καλή διατροφή και δίχως κακομεταχείριση, το Γκούλαγκ και το Λάο Γκάι είναι μάλλον θεσμοί τιμωρίας παρά χώροι εργασίας. Η σύγχρονη εταιρία αρνείται αυτή την ελευθερία: όταν ο υπεύθυνος που παίρνει τη συνέντευξη ρωτά τον υποψήφιο για τον ελεύθερο χρόνο του αναμένοντας ως απάντηση την κοινωνικότητα και διάφορες δυναμικές δραστηριότητες που προετοιμάζουν την προσαρμογή του υποψήφιου εργάτη στην ομάδα, ανάγει την προσωπικότητα του υποψήφιου σε παραγωγικό παράγοντα. Ο σύγχρονος μισθωτός δεν αρκεί να είναι καλός στη δουλειά του, πρέπει να είναι καλός και στο να πλασάρει τον εαυτό του.

Όμως η εμπορευματική κοινωνία δε μπορεί να μετατρέψει τα πάντα σε εμπόρευμα. Τα ανθρώπινα όντα δεν είναι ορθολογιστικές υπολογιστικές μηχανές που κυνηγούν το ατομικό όφελος όπως αυτό αποτιμάται σε χρήμα. Το *δώρο* (μια μεταβίβαση δίχως αναμενόμενη ποσοτική ανταπόδοση) έχει ένα ρόλο να παίξει στις κοινωνίες που κυριαρχούνται από την εμπορευματική ανταλλαγή. Ο μισθωτός δε ξοδεύει απλά 40+ ώρες τη βδομάδα στην εταιρία έναντι ενός μισθού. Το ουσιώδες έγκειται στον τρόπο με τον οποίον είναι κομμάτι της εταιρίας: πώς προσλήφθηκε και πώς δουλεύει, τι σχέσεις έχει με τους συναδέλφους του, με τη διεύθυνση, και πώς μπορεί να τροποποιήσει αυτές τις σχέσεις. Πρόκειται για συλλογικές σχέσεις. Αντίθετα με ό,τι θέλουν να μας κάνουν να πιστέψουμε, κανείς δεν πουλά την εργατική του δύναμη μόνος του, και κανένα αφεντικό δεν την αγοράζει μόνο του. Η ρήση της Θάτσερ δεν *υπάρχει κοινωνία* ήταν ένα προκλητικό σλό-

γκαν, που αν και χρήσιμο στην αποδιάρθρωση της κοινωνικότητας της εργατικής τάξης, είναι επιζήμιο μακροπρόθεσμα. Η μισθωτή εργασία συγκροτείται από ολόκληρη την κοινωνική διασύνδεση. Υπάρχει ένα όριο στο βαθμό στον οποίο μπορεί το κεφάλαιο να φέρεται στον προλετάριο λες και είναι ένα σκέτο άτομο.

Στις αυτοαποκαλούμενες αναπτυγμένες χώρες που προσπάθησαν να απελευθερωθούν από τους ενοχλητικούς εργάτες, η αποβιομηχάνιση μόλις και αντισταθμίζεται από τη διόγκωση του τομέα υπηρεσιών, και η πραγματική αποειδίκευση που συντελείται καλύπτεται από την αύξηση του αριθμού των σπουδαστών (και των ανθρώπων που κάνουν "έρευνα", μια άλλη μαγική λέξη του καιρού μας). Οι "κατώτερες τάξεις" (οι βιομηχανικοί και οι άλλοι χειρώνακτες εργάτες, συν οι κατώτεροι υπάλληλοι γραφείου), που για παράδειγμα στη Γαλλία αντιστοιχούν περίπου στο 60% του εργατικού δυναμικού, διεξάγουν ένα συχνά χαμένο αγώνα να διατηρήσουν εισόδημα και κοινωνικές παροχές. Οι "μεσαίες τάξεις" έχουν ολοένα μεγαλύτερη δυσκολία να κρατηθούν στη θέση τους και να προωθήσουν τα παιδιά τους. Με άλλα λόγια έχουμε σχετική εξαθλίωση, που δε γίνεται να συνεχίσει να υφίσταται χωρίς να εμφανιστούν κοινωνικές αναταραχές.

Η Αγγλία περηφανεύεται ότι έχει περάσει στο μέλλον, με ελάχιστη βιομηχανία να έχει απομείνει, με μια τάξη εισοδηματιών που γεννά, έναν επαρκή και διεθνώς αποδοτικό τομέα υπηρεσιών, και πενιχρές παροχές για τους πρώην εργάτες και τα παιδιά τους. Αυτό μπορεί να λειτουργήσει μόνο στο βαθμό που οι αναδυόμενες χώρες αποδέχονται τον τωρινό διεθνή καταμερισμό εργασίας. Όταν οι εταιρίες στο Νέο Δελχί ή το Nanking αναπτύξουν δραστηριότητες στον τρίτογενή τόσο επικερδείς όσο και εκείνες που σήμερα εδράζονται στο Λονδίνο, η λειτουργία, το εισόδημα και η αγοραστική δύναμη του τραπεζικού διοικητικού στελέχους στο Λονδίνο, του ερευνητή, του δημοσιογράφου, του εμπορικού καλλιτέχνη ή του ειδικού των Η/Υ θα απειληθούν στην ίδια κλίμακα που απειλήθηκε και ο μεταλλεργάτης του Μπέρμινγκχαμ πριν τριάντα χρόνια από την άφιξη του φτηνού ιαπωνικού ή κορεάτικου ατσαλιού στις αγορές.

Εκτοπισμός των παραδοσιακών τρόπων ζωής, αποστέρηση για εκατομμύρια ανθρώπους των μέσων ύπαρξης που είχαν μέχρι πρότινος, ούτως ώστε να εξαναγκαστούν να γίνουν εν μέρει ή εν όλω προλετάριοι: αυτή η διαδικασία έχει δώσει ξανά και ξανά στον καπιταλισμό νέα ενέργεια και ορμή. Όμως υπάρχει ένα όριο στον αποκλεισμό των μαζών που εξαναγκάζονται να ψάξουν για δουλειές που δεν υπάρχουν, ή να αποδεχτούν δουλειές πολύ χειρότερες από αυτές που είχαν πριν. Όταν εξωθηθεί στα άκρα, αυτή η διαδικασία γυρίζει μπουμπεραγκ. Κανένα κοινωνικό σύστημα, και ακόμη λιγότερο ένα που βασίζεται στη μαζική κατανάλωση, δε μπορεί να εντάσσει το ήμισυ των ανθρώπων υπό την άμεση εξουσία του, και μετά να έρχεται και να απορρίπτει τους περισσότερους από αυτούς.

Ένας μη-φορντικός καπιταλισμός είναι πράγματι εφικτός, με δεδομένο όμως ότι θα βρεθεί ο τρόπος να οργανωθεί αλλιώς η κατανάλωση μεγάλης κλίμακας. Η επιστημονική φαντασία μας δίνει την εικόνα μιας "διπλής" κοινωνίας που η πλειοψηφία αφήνεται στη μιζέρια της, ενώ μια προνομιούχα μειοψηφία απολαμβάνει ποιοτικά και υψηλής τεχνολογίας αγαθά: γρήγορο φαγητό στα Tesco για τους από κάτω, οθόνες πλάσματος για τους πλούσιους. Τίποτα δε φαίνεται να οδηγεί προς αυτή την κατεύθυνση. Απεναντίας, η συσσώρευση συνεχίζει να βασίζεται στην παραγωγή αγαθών που αγοράζονται από όλο και περισσότερο διευρυνόμενες αγορές. Η αλυσίδα Tesco ή η Woolworth ενδεχομένως σύντομα να αρχίσει να πουλάει δίπλα στα πατατάκια οθόνες πλάσματος που έχουν παραχθεί φτηνά. Αυτό συνεπάγεται μια κάποια αγοραστική δύναμη για τους πελάτες της Tesco. Η αντίφαση μπορεί να διατηρηθεί για ένα διάστημα, όμως όχι μεσοπρόθεσμα. Όπως και τη δεκαετία του 1920, το τωρινό τεχνολογικό μπουμ δε συνοδεύεται από τον

τύπο του συστήματος της μισθωτής εργασίας που απαιτείται ούτως ώστε να λειτουργήσει στην καλύτερη δυνατή κοινωνική ισορροπία.

Εντατικά μαθήματα στην κοινωνιολογία της αστικής τάξης

Η αδυναμία της παγκοσμιοποίησης βρίσκεται εκεί που υποτίθεται ότι είναι το δυνατό της σημείο.

Η ανάπτυξη του κεφαλαίου χρειάζεται μια τάξη που να ελέγχει τα μέσα παραγωγής. Οι γραφειοκρατίες που προέκυψαν από το στρατό ή την εργατική τάξη επαρκούσαν για τη διαχείριση του "νεαρού" καπιταλισμού που έχει τη δυνατότητα να μεγεθύνεται χωρίς τη διέγερση από μια πλήρως αναπτυγμένη αγορά, και πρόσκαιρα (με πολλές ανθρώπινες και χρηματικές απώλειες) να παρακάμπτει τους κανόνες του ανταγωνισμού: η πολιτική εξουσία δρα λες και η κοινωνία αποτελείται από μια εταιρία, και οι σχεδιαστές μανιπουλάρουν τιμές και μισθούς λες και το κράτος να είναι ο μόνος αγοραστής και ο μόνος πωλητής. Αυτό συνέβαινε για ένα (αρκετά μεγάλο) διάστημα στη Ρωσία μετά την αποτυχία της Οκτωβριανής Επανάστασης, στην Κίνα μετά το 1949, και σε χώρες πολύ διαφορετικές αναμεταξύ τους όπως η Ανατολική Γερμανία και το Βιετνάμ. Μακροπρόθεσμα όμως, το κεφάλαιο χρειάζεται μια τάξη ιδιωτών κατόχων ιδιοκτησίας. Πράγματι, ο ιδιοκτήτης του εκκοκκιστήριου βάμβακος στο Λανκασάιρ έχει δώσει τη θέση του σε κάποιο στέλεχος του κεφαλαίου, και το κράτος συχνά δρα ως συλλογικός καπιταλιστής, όπως γράψανε οι Μαρξ και Ένγκελς σχεδόν 140 χρόνια πριν, όμως αυτό δεν εκμηδενίζει την ανάγκη του κεφαλαίου να λειτουργεί ως άθροισμα χωριστών και ανταγωνιζόμενων πόλων αξίας, που καθένας τους ανταγωνίζεται για να κατασκευάσει και να πουλήσει επικερδώς τα δικά του αγαθά σε μια σχετικά ανοικτή αγορά. Και κάθε πόλος πρέπει να διευθύνεται από ανθρώπους που έχουν σκοπό να βγάλουν κέρδη για τον πόλο αξίας, και όχι απλά για να πλουτίσουν οι ίδιοι.

Ο καπιταλισμός τείνει να αρνείται τα όρια, και έτσι γεννά "φυσικό τω τρόπω" ανεύθυνους διευθυντές και μετόχους που νοιάζονται μόνο για τους τραπεζικούς τους λογαριασμούς. Αργά ή γρήγορα, η καταστροφή αυτών των αστών εκκαθαρίζει το σύστημα από τις (αναπόφευκτες) υπερβολές και απάτες.

Όμως όταν οι ανεύθυνοι και οι κερδοσκοπικοί παίρνουν το πάνω χέρι και κερδίζουν σε προσωπικό επίπεδο υπερκέρδη δίχως να δημιουργούν αξία παρεκτός για τους εαυτούς τους, αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει αρκετό κέρδος για όλα τα αστικά στρώματα, επειδή ο ανασχεδιασμός [re-engineering] μετά το 1980 απέτυχε. Αντί να παίρνουν ρίσκα και να μαζεύουν χρήμα όταν οι δουλειές πάνε καλά, τα μεγάλα αφεντικά της σήμερα πλουτίζουν όταν η εταιρία βρίσκεται σε καθοδική πορεία, και μεταφέρουν το βάρος των απωλειών στο προσωπικό και την επιχείρηση.

Η επιχείρηση κατέχει κεντρική θέση στον καπιταλισμό. Παρέχει μια συνέχεια στο κεφάλαιο ως οντότητα διακριτή από εκείνους που την κατέχουν, τη διευθύνουν και δουλεύουν σε αυτή: θα μπορούσε να αντικαταστήσει όλους τους παραπάνω από εντελώς νέους ιδιοκτήτες, διευθυντές και εργάτες, και να συνεχίσει να λειτουργεί. Ο μέτοχος και ο διευθυντής είναι αμφότεροι απαραίτητοι. Οι διευθυντές είναι προσωπικά υπεύθυνοι για το μέγεθος των απωλειών ή των κερδών που έχει η εταιρία που διευθύνουν, και δημιουργούν το χρήμα που χρειάζεται για να καλυφθούν τα μερίσματα των μετόχων.

Αυτό που σήμερα αποκαλείται "καπιταλισμός μετόχων" ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική λογική. Όταν οι μέτοχοι διευθύνουν την επιχείρηση δίνεται απόλυτη προτεραιότητα στα μερίσματα αντί για τα κέρδη. Οι καπιταλιστές ηγέτες παίζουν με ανώνυμες, αδιαφοροποίητες χρηματικές ροές. Η ανάγκη της επιχείρησης να αποδίδει τα μέγιστα στους μετόχους, ακόμη και με τίμημα την ίδια την επιχείρηση, έρχεται σε αντίφαση με

τη λειτουργία του επιχειρηματία ως φορέα της συσσώρευσης αξίας. Αν δοθεί υπερβολικό τμήμα του κέρδους πίσω στο εργατικό δυναμικό, η κερδοφορία θα μειωθεί. Όμως το υπερβολικό κέρδος που απαιτούσε ο εργοστασιάρχης του 19^{ου} αιώνα, ή το ασφαλιστικό ταμείο του 21^{ου}, συνεπάγεται δυσλειτουργία στον κύκλο αξιοποίησης. Το κεφάλαιο δεν υπάρχει για να κερδίζουν οι αστοί με κάθε κόστος, ούτε για να πλουτίζουν φράξιες της αστικής τάξης εις βάρος του συνόλου της.

Ο σημερινός καπιταλισμός διευθύνεται μέρα με τη μέρα, και δίνει προτεραιότητα στα άμεσα συμφέροντα των κατόχων του κεφαλαίου, μια στάση που μπορούμε να συνοψίσουμε με το διάσημο (και διαβόητο) 15% της απόδοσης επί της επένδυσης, ένα σύμβολο του ανέφικτου. Όταν η μέση μεγέθυνση είναι πολύ κάτω από 15%, ο μόνος δρόμος για να επιτευχθεί το παραπάνω είναι μέσω μονοπωλιακών κερδών. Η λογική του ο-νικητής-τα-παίρνει-όλα μετατρέπεται σε νόρμα μια εξαίρεση, η οποία ήταν εφικτή μόνο για λίγες και τυχερές εταιρίες που αποκόμιζαν υψηλά κέρδη λόγω της ασφαλούς οικονομικής τους θέσης, συχνά κατακτημένης και διασφαλισμένης μέσω πολιτικών επιρροών (δηλ. ρουσφετολογικός καπιταλισμός). Οι πιο ένθερμοι υπέρμαχοι του ελεύθερου ανταγωνισμού πετυχαίνουν μόνο μέσω μονοπωλίων που προστατεύονται από το κράτος. Ο αλτρουισμός ουδέποτε υπήρξε αξία των αστών, όμως η συστηματική άρνηση να ληφθεί υπόψη το γενικό συμφέρον της τάξης τους είναι σίγουρο σημάδι μιας δομικής καπιταλιστικής κρίσης. Ο καπιταλισμός-"ζούγκλα" του 19^{ου} αιώνα μετρίαζόταν από πεφωτισμένους αστούς, ή από αυταρχικούς πολιτικούς όπως ο Μπίσμαρκ, που ανάγκασε τους βιομήχανους της Ρουρ να εισακούσουν τα αιτήματα των απεργών. Αργότερα, τον 20^ο αιώνα, οι διευθυντές συνήθισαν να θεωρούν τον καπιταλισμό ως ένα παγκόσμιο σύστημα που πρέπει να δίνει χώρο και λόγο και στην εργασία. Η κύρια ρύθμιση σήμερα είναι αυτή των απορρυθμιστών. Για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Λούκατς, οι αστοί σήμερα έχουν απολέσει το αίσθημα της ολότητας.

Προλεταριοποίηση της μεσαίας τάξης

Η έννοια της τάξης είτε είναι έγκυρη είτε όχι: όμως είναι δύσκολο να συλλάβουμε την ύπαρξη μιας τάξης που να βρίσκεται ανάμεσα σε αστούς και προλετάριους, και ακόμη δυσκολότερο να καταλάβουμε πώς ένα τέτοιος ενδιάμεσος χώρος θα μπορούσε να διευρυνθεί τόσο ώστε να καλύψει σχεδόν ολόκληρο το πεδίο.

Στον καπιταλισμό, όπως είπαμε και πιο πάνω, δεν είναι τα πάντα καπιταλιστικά, και ό,τι είναι καπιταλιστικό δεν ανήκει κατ' ανάγκη στις τεχνικά ή κοινωνικά πιο αναπτυγμένες μορφές καπιταλισμού. Η ύπαρξη μικροϊδιοκτητών μέσων παραγωγής είναι αναγκαία τόσο για την εμπορική και βιομηχανική ζωτικότητα (δεν υπάρχει καπιταλισμός χωρίς αφοσιωμένους επιχειρηματίες και καινοτόμους), όσο και ως ένα μαξιλάρι απορρόφησης των κοινωνικών σοκ. Η γαλλική (ή η ιταλική, η αμερικάνικη...) αστική τάξη περιοδικά έχει ανάγκη από εισροή φρέσκου αίματος στις φλέβες της: ακόμη δε θα μπορούσε να εξουσιάζει την κοινωνία μόνο με την υποστήριξη μερικών εκατοντάδων χιλιάδων κατόχων περιουσίας. Πρέπει να μοιράζεται την πολιτική, πνευματική και (μέχρι ενός σημείου) την οικονομική εξουσία με ό,τι αποκάλεσε ένας Γάλλος πολιτικός το 1872 "νέα κοινωνικά στρώματα", που περιελάμβαναν τότε τους καταστηματαρχες, τους τεχνίτες, τους σιδηροδρομικούς και τους δημόσιους υπάλληλους, τους δασκάλους και τους γιατρούς. Η λίστα είναι απαρχαιωμένη, όμως η αρχή ισχύει ακόμα.

Οι μικροαστοί ονομάζονται έτσι επειδή κατέχουν μικρές ποσότητες κεφαλαίου: η εξουσία τους πάνω σε μέσα παραγωγής σταματά στις μικρές τους επιχειρήσεις. Στη Γαλλία του 21^{ου} αιώνα, οι τεχνίτες, οι καταστηματαρχες, οι βιοτέχνες, οι επαγγελματίες και οι λοιποί "αυταπασχολούμενοι" λέγεται ότι απαρτίζουν το 15% του πληθυσμού. Το δίχως

άλλο το ποσοστό θα είναι παρόμοιο στην Ιταλία ή τη Γερμανία, και μικρότερο σε πιο σύγχρονες χώρες όπως η Αγγλία, όμως αυτά τα στρώματα ούτε έχουν εξαλειφθεί, ούτε ποτέ θα εξαλειφθούν πλήρως από την καπιταλιστική συγκέντρωση. Είναι πιο ολιγάριθμα από τους σχετικά καλοπληρωμένους μισθωτούς που δεν έχουν κεφάλαιο πλην των αποταμιεύσεών τους (ή σε κάποιες περιπτώσεις, μιας κληρονομιάς), τις οποίες επενδύουν σε μετοχές και ομόλογα, που όμως δεν τους δίνουν κανενός είδους έλεγχο πάνω σε μέσα παραγωγής. Πέραν τούτων, στην Ευρώπη όπως και τις ΗΠΑ, το πιο συχνά η ιδιοκτησία τους σπάνια επεκτείνεται πέρα από τους τοίχους του ακινήτου ή του διαμερίσματος που μένουν αυτοί οι "προνομιούχοι". Λίγα νοικοκυριά έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ένα αξιόλογο πακέτο ιδιωτικής συνταξιοδότησης.

Παρ' όλα αυτά, οι μεσαίες τάξεις, "νέες" ή "παλιές", αποκτούν κοινωνική πραγματικότητα όταν οι προλετάριοι δεν παλεύουν ή έχουν ηττηθεί. Είναι η αποτυχία ή η απουσία μιας αντιπαράθεσης κεφαλαίου-εργασίας που συχνά δίνει νέα ώθηση σε ένα μεσαίο χώρο, ο οποίος περιλαμβάνει πολλούς εργάτες που αντιτίθενται στην εργατική αγωνιστικότητα. Τα τυπικά "κεντρώα" κόμματα (το Ριζοσπαστικό Κόμμα της Γ' Δημοκρατίας της Γαλλίας, το Κόμμα του Κέντρου [Zentrum] στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, ή οι Χριστιανοδημοκράτες της Ιταλίας μετά το 1945) έπαιξαν σημαντικό ρόλο μονάχα μετά την ήττα των εργατικών δυνάμεων, επειδή κατάφεραν να αποκτήσουν ευρεία εργατική υποστήριξη. Τέτοια κόμματα έχουν μικρή αυτονομία, και συντάσσονται με την εργασία ή το κεφάλαιο ανάλογα με το ποιος πόλος είναι κάθε φορά δυναμικότερος. Η εξέγερση του 2001 στην Αργεντινή ξεκίνησε από τους προλετάριους: οι αρχικά εκθρικές μεσαίες τάξεις συντάχθηκαν με την εξέγερση όταν η κυβέρνηση κλείνοντας τις τράπεζες τις αποστέρησε από τα δικά τους χρήματα, και αποχώρησαν από το κίνημα μόλις οι τράπεζες άνοιξαν ξανά. Ακόμη κι όταν έχει πρόβλημα να τα βγάλει πέρα, δεν είναι προλετάριος ο κάθε μισθωτός. Ας περιοριστούμε στην Ευρώπη: σε όλες οι μεγάλες ιστορικές ρήξεις, τον Χαρτισμό, το Φλεβάρη και τον Ιούνη του 1848, την Παρισινή Κομμούνα, το 1917-21 στη Γερμανία, το Ναζισμό, τον Ιούνη του 1936, την Ιταλία του 1969-80, την Πορτογαλία του 1974-75, οι μεσαίες τάξεις πήγαιναν όπου φυσούσε ο άνεμος. Έπειτα, μετά την αναταραχή, οι κρατούντες εξηγούν τη νίκη τους μέσω του σταθεροποιητικού παράγοντα μιας κοινωνιολογικής πλειοψηφίας, που όμως ήταν το αποτέλεσμα, και όχι η αιτία της διάλυσης του κινήματος. Το ετερογενές μίγμα που ονομάζεται μεσαία τάξη αναδύεται μονάχα όταν η συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία χάνει την ορμή της: η θεωρητικοποίηση της μεσαίας τάξης μάς λέει περισσότερα για την εικόνα που έχει η κοινωνία για τον εαυτό της, παρά για το πώς πραγματικά είναι.

Το ζουμί της φράσης "μεσαίες τάξεις" είναι η ιδέα ότι αν εξαιρέσουμε τους άστεγους και τους αργόσχολους πλούσιους, όλοι εργάζονται ή υποτίθεται ότι εργάζονται (εννοώντας όχι τα οικιακά, αλλά την εργασία για την απόκτηση των αναγκαίων προς το ζην). Όμως τι κοινό έχουν ένας ταμίας, ένας πανεπιστημιακός λέκτορας, ένας αναλυτής συστημάτων Η/Υ και ένας ψυχολόγος; Αυτή η λέξη ανακατεύει μια σειρά από μηχανομηχανικές αλλά χειρωνακτικές και μονότονες εργασίες (εμποροϋπάλληλος, ταχυδρόμος, οδηγός φορτηγού κτλ) και μια σειρά από επαγγέλματα τα οποία έχουν ένα αρκετά υψηλότερο εισόδημα, προστασία, εξουσία και κοινωνική εικόνα. Αυτά τα δυο σύνολα παίζουν αρκετά διαφορετικό ιστορικό ρόλο. Τόσο η καθαρίστρια του σχολείου όσο και η δασκάλα ζουν από ένα μισθό, όμως δεν σκέφτονται την κατάστασή τους με τον ίδιο τρόπο.

Η παραγωγική εργασία παραμένει ο άξονας της σύγχρονης κοινωνίας: σίγουρα είναι λιγότερο ατομική, άμεση, χειρωνακτική, ανιχνεύσιμη από ό,τι το 1867, όμως δεν έχει διαλυθεί στο βαθμό που να βρίσκεται παντού και πουθενά. Ο καθηγητής μηχανικής, ο

εργάτης λωρίδας παραγωγής, ο χειριστής κλαρκ και ο διαφημιστής συνεισφέρουν όλοι τους στο νέο μοντέλο της Τογιότα, όμως όχι στον ίδιο βαθμό. (Το μόνο που μπορούμε να πούμε για τη συμβολή του καθενός στη δημιουργία αξίας, είναι ότι θα ήταν πολύ δυσκολότερο να εντοπιστεί τι συνεισφέρει ο καθένας σε ένα σημερινό εργοστάσιο της Τογιότα από ό,τι σε ένα εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας του 1867.) Παρότι λίγα εργοστάσια πωλούν άμεσα τα αγαθά τους σε ένα κατάσταση δίπλα στις εγκαταστάσεις, κανείς πωλητής δε μπορεί να κάνει δίχως τον εργάτη.

Σε κάθε κοινωνία υπάρχει μια κάποια ισορροπία, στις ταξικές κοινωνίες υπάρχει μια ταξική ισορροπία, και στην κοινωνία μας μια ισορροπία ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία. Αυτή σχέση βασίστηκε κατά σειρά στους εργοστασιακούς εργάτες που προήλθαν από τους τεχνίτες, μετά στους εξειδικευμένους εργάτες και την "εργατική αριστοκρατία", και έπειτα στον ανειδίκευτο "εργάτη-μάζα": η τελευταία αυτή φιγούρα δεν έχει αντικατασταθεί ακόμα από μια άλλη ομάδα στον κεντρικό της ρόλο.

Ζούμε σε έναν κόσμο που αυτοαποκαλείται "μετα-βιομηχανικός", κι όμως εξαρτάται από βιομηχανικά αγαθά, από μικροσιπ μέχρι κρουαζιερόπλοια, περισσότερο από κάθε προγενέστερο πολιτισμό. Δε χρειάζεται να είναι κανείς σκληροπυρηνικός μαρξιστής για να εξηγήσει ότι αυτή η παράδοση απόρριψη της πανταχού-παρούσας και συνεχώς διευρυνόμενης βιομηχανικής πραγματικότητας, αυτή η απόρριψη της εργασίας (και συγκεκριμένα της χειρωνακτικής εργασίας), προέκυψε από την ανάγκη καθυστότησης των απείθαρτων εργατών του 1960-80, και της παγίωσης της υποταγής τους μέσω του συμβολικού θανάτου της εργατικής τάξης ως δημόσιας εικόνας. Ο πλούτος και η δύναμη μιας χώρας μετριόταν σε τόνους άνθρακα και ατσαλιού· σήμερα αποτιμάται από τον αριθμό των μεταπτυχιακών ερευνητών.

Ένα νέο κοινωνικό θεμέλιο εμφανίστηκε τις δεκαετίες του 1980 και 1990. Καθώς η αιχμή της νέας οικονομίας υποστηρίζεται πως βρίσκεται στον τομέα υπηρεσιών, και πάνω από όλα στις τεχνολογίες που υποτίθεται ότι βασίζονται στη γνώση που παράγει περισσότερη γνώση (και συνεπώς δημιουργεί δίχως κόπο νέα αξία), οι μεσαίες τάξεις πήραν ξανά προαγωγή. Αυτή τη φορά δεν ήταν οι δακτυλογράφοι, εμποροϋπάλληλοι, δημόσιοι υπάλληλοι και τεχνικοί όπως την περίοδο μετά το 1945. Σήμερα καλούμαστε να αναγνωρίσουμε τη γέννηση **νέων** νέων μεσαίων τάξεων. Δε χρειάζεται να το αναφέρουμε, όσοι έχουν την τύχη να ανήκουν σε αυτές δεν έχουν λερώσει ποτέ τα χέρια τους με γράσο μηχανής· όμως ούτε και με μπλάνκο. Είναι συνεργάτες στο πλαίσιο μιας ομάδας, τους έχουν δοθεί κάποιες περιορισμένες ευθύνες, έχουν πολλαπλά καθήκοντα, παρευρίσκονται συχνά σε εκπαιδευτικά σεμινάρια, και οφείλουν να είναι αυτόνομοι. Δουλεύουν στα μήντια, στην επικοινωνία, στο πανεπιστήμιο, στην έρευνα. Κανείς δεν αποκαλείται σήμερα εργάτης πλην του κοινωνικού λειτουργού [social worker στα αγγλικά]. Χρησιμοποιούν όλοι τους εξοπλισμό υψηλής τεχνολογίας, και συνεχίζουν να τον χρησιμοποιούν και μετά τις ώρες εργασίας.

Αυτά τα στρώματα περιγράφονταν ως η πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού του αύριο, και χαιρετίστηκαν ως ο κύριος παράγοντας σταθερότητας ενός ανανεωμένου καπιταλισμού. Δυστυχώς, μόλις εμφανίστηκε στο προσκήνιο, ο νεοτριτογενής [τομέας] υπέστη την προλεταριοποίηση. Γιατί να γλιτώσει από τις περικοπές; Και ο χειριστής συμβόλων είναι αναλώσιμος. Η πολιτική του "καθαρού γραφείου" συχνά τον αφήνει δίχως καν δικό του γραφείο. Όλα καλά για τον ευρωπαϊό κάτοχο διδακτορικού διπλώματος που μεταναστεύει στις ΗΠΑ ...αν αποδειχτεί ανταγωνιστικότερος των ντόπιων. Όλοι μας έχουμε ακούσει για την απίστευτη άνοδο της αγοράς ακινήτων στις ΗΠΑ και την Αγγλία, όμως ο παριζιάνος υπάλληλος του νέου τριτογενούς θα πρέπει να δουλέψει διπλά από τους γονείς του αν θέλει να αποκτήσει διαμέρισμα ίδιου τύπου. Ο κόσμος τώρα

μιλά για κατώτατο μισθό στα μεσαία στελέχη, και δεν είναι σπάνιο παιδιά γιατρών ή επαγγελματιών να γίνονται δάσκαλοι στο δημοτικό σχολείο, κάτι που αν συνέβαινε το 1960 σχεδόν θα σήμαινε κοινωνική κατάρπωση. Εκατομμύρια εργασίες γραφείου της Ευρώπης μεταφέρονται στη Βόρεια Αφρική, τη Μέση Ανατολή και την Ασία. Κανείς δε γλιτώνει από την κοινωνική ανασφάλεια. Για μιαν ακόμη φορά, το καπιταλιστικό όνειρο είναι δικό σου αν είσαι αρκετά πλούσιος ή τυχερός για να το αγοράσεις.

Ο υποτιθέμενος παράγοντας σταθερότητας αποδεικνύεται εύθραυστος. Ένας καπιταλισμός που δε θεωρεί τον εαυτό του ούτε αστικό ούτε εργατικό είναι καπιταλισμός που έχει ξεμείνει από ενέργεια, και αναζητά ένα κοινωνικό "μέσο όρο" για να αποφύγει τις ζόρικες καταστάσεις του ταξικού ανταγωνισμού.

Τα εργαστήρια του κόσμου

Δεκαπέντε χρόνια πριν, οι ειδικοί δε μιλούσαν για τίποτα άλλο από εικονική οικονομία και εταιρίες δίκως εργάτες. Ποιος τολμούσε να φανταστεί ότι μια χώρα, παράγοντας μαζικά προϊόντα καθημερινής χρήσης από πλήθη υπερεκμεταλλευόμενων χειρωνακτών, θα κατακτούσε σημαντικά κομμάτια στην πίτα των ευρωπαϊκών αγορών; Είναι παράλογο να τονίζουμε την άνοδο της Κίνας και να πιστεύουμε πως ο μόνος βιώσιμος καπιταλισμός σήμερα είναι ένας καπιταλισμός της "πραγματικής" κυριαρχίας, που υποτίθεται ότι βασίζεται στη σχετική υπεραξία, αφαιρεί από την εργασία κάθε ουσία, και συνοδεύεται από τον ελάχιστο δυνατό κρατικό παρεμβατισμό στην οικονομία.

Στην πραγματικότητα, την ίδια ώρα που η Δύση και η Ιαπωνία είναι απασχολημένες με το να αποσυνθέτουν το φορντισμό (αλλά όχι και με το να τον αντικαθιστούν), έρχονται αντιμέτωπες με την εμφάνιση ενός προ-φορντικού γίγαντα: μια εμφάνιση που επουδενί δε λύνει την κρίση τους, απλώς την κάνει πιο περίπλοκη.

Μέχρι τώρα, καμία βιομηχανική δύναμη δεν αναδύθηκε χωρίς να αναπτύξει την εγχώρια αγορά της. Η υπερβολική εξάρτηση από τις εξαγωγές κάνει μια χώρα ευάλωτη στον ανταγωνισμό με νεοεμφανιζόμενες δυνάμεις, και σε μια πιθανή εμπορική ή χρηματοπιστωτική κρίση της χώρας των αγοραστών. Με έναν πληθυσμό που ανέρχεται στο 1,3 δισεκατομμύρια, η Κίνα δεν έχει ανάγκη από 1 δις καταναλωτές. Όμως δεν αρκούν και μια-δυο εκατοντάδες εκατομμύρια. Η ραγδαία αναπτυσσόμενη Κίνα αναπτύσσει παράλληλα και τις ανισοροπίες της, και έχει λιγότερες δυνατότητες να τις αντιμετωπίσει από ό,τι είχε η Ιαπωνία κατά τον 20^ο αιώνα. Οι υπερεπενδύσεις, η υπερσυσσώρευση, η υπερπαραγωγή είναι η μοίρα κάθε καπιταλιστικής χώρας, και πράγματι αποτελούν ένα σημάδι επιτυχίας. Όμως μια τέτοια κατάσταση είναι πολύ λιγότερο διαχειρίσιμη όταν έχουμε να κάνουμε με έναν κολοσσό που εξαρτάται υπερβολικά από τις εξαγωγές και παραμελεί την πλειονότητα των υπηκόων του. Η Ολλανδία, η Αγγλία, η Γαλλία, η Γερμανία, δεν ώθησαν βίαια στην εξαθλίωση το ήμισυ του αγροτικού τους πληθυσμού. Μια "διπλή" κοινωνία είναι εφικτή, όπως στη Βραζιλία για παράδειγμα, όμως η Κίνα, παρότι πρόκειται για έναν οικονομικό Γολιάθ, δε θα γίνει υπερδύναμη πριν περάσει καιρός, διότι το μέγεθός της δεν την προστατεύει από τοπικά ή και παγκόσμια χρηματοπιστωτικά ή εμπορικά σοκ.

Η (μακράν από το να είναι γενναιόδωρη) μαοϊκή πολιτική κοινωνικής ασφάλειας βαισιζόταν στις τεράστιες κρατικές επιχειρήσεις: η χρεωκοπία, διάλυση ή ιδιωτικοποίηση αυτών των επιχειρήσεων έφερε τους Κινέζους σε μια κατάσταση όπου πρέπει να ξοδεύουν μερικά μηνιάτικα για έξοδα νοσηλείας ή πανεπιστημιακά δίδακτρα. Θεωρητικά, ένας αριθμός ανάμεσα σε 100 και 200 εκατομμύρια (αριθμός περίπου ίσος με τον αριθμό των [εσωτερικών] μεταναστών που δεν κατέχουν τίποτα πλην του εαυτού τους) έχουν αρκετή αγοραστική δύναμη για σύγχρονη κατανάλωση: όμως το κομπόδεμα αυτό το έχουν

βάλει στη άκρη για τα παιδιά τους ή μια ώρα ανάγκης, και έτσι δεν εισρέει στην κατανάλωση ή την παραγωγική επένδυση. Κάθε χρονιά, εκατομμύρια αμάξια *made in China* μένουν απούλητα, πολλά αγοράζονται από εταιρίες ή το κράτος, ή πωλούνται σε τιμές κάτω του κόστους παραγωγής. Η υπερσυσσώρευση σε διαρκή αγαθά [durables] συνεπάγεται πολιτικές επιθετικών εξαγωγών σε τιμές κάτω του κόστους [dumping] με τη βοήθεια του κράτους, κάτι που επιβαρύνει τη φορολόγηση της υπόλοιπης οικονομίας, και ειδικά του αγροτικού πληθυσμού – όμως μπορεί μια δημοσιονομική πολιτική να αντλεί τόσα πολλά από εκείνους που έχουν τόσα λίγα;

Εξαιτίας των δημογραφικών πιέσεων, των θέσεων εργασίας που χάνονται, ιδίως στον τεράστιο δημόσιο τομέα, και της μαζικής φυγής από την ύπαιθρο, η ετήσια αύξηση του ΑΕΠ της Κίνας κατά 10% δημιουργεί μόνο 10 εκατομμύρια θέσεις εργασίας, που είναι το μισό από τον αριθμό που χρειάζεται για να παρασχεθεί εργασία στη διαθέσιμη εργατική δύναμη. Εκτός αυτού, όπως είναι γνωστό, αυτό το 10% επιτυγχάνεται με ελαστικά ωράρια, έναν ετήσιο αριθμό 100.000 νεκρών λόγω εργατικών ατυχημάτων, και μισθούς που είναι πολύ κάτω από το ελάχιστο που απαιτείται για μαζική κατανάλωση. Η αναγκαιότητα αυτών των συνθηκών συνίσταται στο ότι η μεγέθυνση που βασίζεται στις εξαγωγές χρειάζεται χαμηλά κόστη παραγωγής. Καθώς οι Κινέζοι εργάτες (όπως και οι εργάτες της Ταϊβάν και της Νότιας Κορέας τριάντα χρόνια πριν) αρχίζουν και οργανώνονται και να πιέζουν για αυξήσεις μισθών (κάποια εργοστάσια αναγκάστηκαν να δώσουν αυξήσεις της τάξης του 10% και 20% τα τελευταία χρόνια), οι επενδυτές θα αρχίσουν να έχουν δεύτερες σκέψεις. Η ενδοχώρα της Κίνας πήρε τη θέση άλλων ασιατικών χωρών στην προσφορά φτηνής εργασίας: αν ανέβουν οι μισθοί, οι υπεργολαβίες θα γυρίσουν από το Πεκίνο πίσω στο Ανόι ή την Ντάκκα. Υπάρχουν ήδη ξένοι επενδυτές που εκφράζουν τη δυσφορία τους για τις μετριοπαθείς μεταρρυθμίσεις που υλοποίησε πρόσφατα η κυβέρνηση της Κίνας.

Πράγματι, ο Κινέζος εργάτης βγάζει και ξοδεύει το 2007 περισσότερα από το 1977, όμως σίγουρα λιγότερα από ό,τι θα χρειαζόταν για να ανθίσει μια εγχώρια αγορά. Τον καιρό του Μάο, ο μισθός λειτουργούσε απλά σαν μέσο φτηνής ανανέωσης μιας εργατικής δύναμης που βρισκόταν υπό εκμετάλλευση για να βγουν τα έξοδα συντήρησης της γραφειοκρατίας και της ανοικοδόμησης της κρατικής εξουσίας. Ο περιορισμός της κατανάλωσης ήταν πράγματι προϋπόθεση για τη λειτουργία του συστήματος, όμως έγινε εμπόδιο για τη μετάβαση στο επόμενο στάδιο. Το κράτος μπορεί να υποκρίνεται ότι είναι ο μοναδικός παραγωγός και πωλητής μόνο σε μια οικονομία που δίνει απόλυτη προτεραιότητα στα κεφαλαιουχικά αγαθά. Σήμερα, όσο πιο δραστήρια είναι μια αγορά, τόσο περισσότερο πρέπει να συνεισφέρει ο μισθός σε μια ισορροπία αρκετά διαφορετική από εκείνη του γραφειοκρατικού καπιταλισμού. Τα εμπορεύματα δεν είναι απλώς πράγματα που κατασκευάζονται και μετά στοιβάζονται σε μια αποθήκη: υπάρχουν μόνο αν η αξία τους πραγματοποιηθεί μέσω μιας συνάντησης αγοραστών-πωλητών, σε ένα κοινωνικό χώρο που μπορεί εν μέρει να ελέγχεται, όχι όμως και να υπόκειται στους ατέλειωτους χειρισμούς της κρατικής εξουσίας. Ένα σύστημα όπου οι κύριοι αγοραστές είναι οι δυτικοί καταναλωτές και μια ντόπια "μεσαία τάξη", καταδικασμένη να παραμείνει μια μικρή μειοψηφία του πληθυσμού, δεν γίνεται να κρατήσει. Όπως είπαμε πιο πάνω, ο καπιταλισμός δεν είναι συνώνυμος με την καταναλωτική κοινωνία. Όμως ό,τι λειτούργησε με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στη Ρωσία του 1950, ή την Κίνα του 1980, κάνει εύθραυστη μια οικονομία που μόλις έχει ξανοικτεί στον κόσμο. Ο υπερεκμεταλλεόμενος αγρότης του 1977 ζούσε σε κατάσταση γραφειοκρατικής δουλοπαροικίας, με χαμηλό εισόδημα και λίγα πράγματα προς αγορά. Ο Κινέζος αγρότης του 2007 συχνά εξαρτάται από το μισθό ενός συγγενικού προσώπου που έχει εγκαταλείψει το χωριό για να βρει

δουλειά στην πόλη: αν ο εργάτης χάσει τη δουλειά του, αυτό θα έχει ως συνέπεια την απώλεια δυο εισοδημάτων.

Η κατανάλωση είναι κοινωνική πράξη, και συνεπάγεται ένα ολόκληρο περιβάλλον. Έχοντας 16απλάσιο πληθυσμό, η Ινδία κατασκευάζει ίσο αριθμό αμαξιών με τη Γαλλία. Αυτή η δυνητική αγορά δεν εμποδίζεται μόνο από τους πενιχρούς μισθούς, αλλά και από την ανεπάρκεια ενός οδικού δικτύου που οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις δεν έχουν ούτε τη βούληση ούτε το χρήμα για να εκσυγχρονίσουν.

Δεν είναι αδύνατο η Ασία να αναπτύξει τη μαζική κατανάλωση, που ξεκινά, ως συνήθως, από-τα-πάνω. Στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, και αργότερα στις ΗΠΑ με πιο θεαματικό τρόπο, οι εγχώριες αγορές ενισχύθηκαν αρχικά από τους αστούς, μετά από τους μικροαστούς και τους πιο καλοπληρωμένους εργάτες, και έπειτα από το σύνολο της εργατικής τάξης, όπως δείχνει και η διάδοση του ποδηλάτου, του αυτοκινήτου, των οικιακών συσκευών, και τώρα τελευταία των προϊόντων ψηφιακής επικοινωνίας. Όμως μπορεί η Κίνα να πετύχει σε μια ή δυο δεκαετίες, και, ας πούμε, για μισό δισεκατομμύριο ανθρώπους, ό,τι κατάφερε η Ιαπωνία στο διάστημα ενός αιώνα; Εκτός των άλλων, η Ιαπωνία φέρθηκε με προσοχή στους αγρότες της, επιδοτώντας τους για μεγάλο διάστημα. Στη Γαλλία όπως και τη Γερμανία, η μετάβαση από την ύπαιθρο ήταν ελεγχόμενη: το δε ήμισυ του ευρωπαϊκού προϋπολογισμού συνεχίζει να πηγαίνει σε αγροτικές επιδοτήσεις.

Όταν σχολιάζαμε τα όρια του εξαγωγισμού (*Whither the World?*, 2002), αμφισβητήσαμε τη δυνατότητα να παραχθεί στη Μανίλα ή την Τζακάρτα ένα φτηνό αμάξι σύμφωνα με τα σύγχρονα "στάνταρ", και να πωληθεί με κέρδος στις Βρυξέλλες. Η άφιξη των κινεζικών αμαξιών στη Δύση ενδεχομένως σύντομα να αναιρέσει την άποψή μας. Όμως δεν είναι οι Φιλιππίνες ή η Ινδονησία που θα ανταγωνιστούν τη Γαλλία ή τη Γερμανία, αλλά μια χώρα με στιβαρές βιομηχανικές υποδομές και ισχυρό κράτος: αντίθετα με τα μπλουζάκια, τα ασιατικά ΙΧ δε θα είναι πολύ φτηνότερα στην Ευρώπη από τα ευρωπαϊκά. Εκτός αυτού, το φτηνό αμάξι που εμφανίστηκε στη γαλλική αγορά (το Logan) κατασκευάζεται στη Ρουμανία, όμως από έναν υπεργολάβο της Ρενώ, κι όχι από μια γνήσια εταιρία της Ρουμανίας. Σε κάθε περίπτωση, ο αριθμός των κινεζικών αμαξιών που θα πωλούνται παγκόσμια δε θα αντισταθμίσει την αδυναμία της εγχώριας αγοράς της Κίνας.

Παρότι ακόμη είναι υπό έλεγχο, η μεγέθυνση της Κίνας είναι μη-διατηρήσιμη μακροπρόθεσμα, όπως κάθε μεγέθυνση που στηρίζεται στις εξαγωγές. Αντίθετα με το ρωσικό "κράτος-φρούριο" που επειδή προστατευόταν από την ανάμειξη της παγκόσμιας αγοράς κατάφερε να κρατήσει εβδομήντα χρόνια, η Κίνα έχει στηρίξει τη μοίρα της σε μια διεθνή σχέση κεφαλαίου-εργασίας που είναι πέρα από τον έλεγχό της. Όπως και για όλες τις άλλες χώρες που ανταγωνίζονται για την πρωτοκαθεδρία, η παγκοσμιοποίηση λειτουργεί υπέρ της Κίνας μόνο εφόσον τα στοιχεία που την εισάγουν σε αυτή την παγκόσμια δομή παραμένουν με θετικό πρόσημο για την ίδια. Μπορεί τρεις τράπεζες της Κίνας να βρίσκονται ανάμεσα στις δέκα μεγαλύτερες τράπεζες του κόσμου, όμως τα τεράστια αυτά ποσά αντικατοπτρίζουν την κατάσταση μιας χώρας καταδικασμένης σε διαρκή μεγέθυνση: στο ζευγάρι ΗΠΑ-Κίνας, είναι δύσκολο να πούμε ποιος είναι ο πιο ευάλωτος.

Ένα σημαντικό πλεονέκτημα της Κίνας είναι ακριβώς κάτι για το οποίο θρηνεί η κοινή γνώμη της Δύσης: η ύπαρξη μιας δικτατορίας, που είναι το μόνο καθεστώς που μπορεί να παρέχει στην τωρινή μεγέθυνση τον απαραίτητο αυτο-έλεγχο. Σε μια δημοκρατική Κίνα θα εξαπολύονταν οι αστικές τάξεις προς την καπιταλιστική *απουσία ορίων*, θα έσπαγαν οι αλυσίδες που τώρα θέτουν όρια στον ανταγωνισμό, θα οξύνονταν οι κοινωνικές εντάσεις που τώρα καταστέλλονται από τη βαριά μπότα της γραφειοκρατίας, η οποία ωστόσο αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την ύπαρξη πάνω από 70.000 ταραχών το 2005.

Ζωή επί πιστώσει

Το πρόβλημα με την εκρηκτική αύξηση του χρέους τις τελευταίες δυο δεκαετίες δεν είναι το μέγεθός του (το χρέος των ΗΠΑ είναι περίπου τριπλάσιο από το ΑΕΠ), αλλά η σχέση που έχει με το υπόλοιπο της οικονομίας και κοινωνίας. Όπως το χρήμα δεν είναι μια απλή καταχώρηση σε λογιστικά βιβλία ή Η/Υ αλλά αποκρυσταλλωμένη εργασία, έτσι και η πίστωση έχει νόημα μόνο επειδή υποστηρίζεται από μελλοντικά κέρδη, από πιθανή δημιουργία αξίας, συνεπώς από κερδοφόρα εργασία: αν αυτό που την στηρίζει απουσιάζει ή δεν επαρκεί, η πίστωση χάνει την πραγματικότητά της.

Δεν παράγεται αρκετή αξία ώστε επαρκή τμήματά της να αναδιανέμονται ως μισθός για να διατηρηθεί η κατανάλωση, και να μπορεί το κράτος να εκπληρώνει τα καθήκοντά του.

Κάποιες από τις χώρες που βούλιαζαν στο χρέος (Ρωσία, Αλγερία) έχουν καταφέρει να αποπληρώσουν τους πιστωτές τους, χάρη στο ότι κατάφεραν να λειτουργήσουν ως εκμισθωτές πόρων, του φυσικού αερίου και του πετρελαίου που υπήρχαν στα εδάφη τους. Τα περισσότερα από τα άλλα χρεωμένα κράτη πρέπει να προβούν σε περικοπές στον προϋπολογισμό, ή σε ιδιωτικοποιήσεις. Η ελαχιστοποίηση των δημόσιων υπηρεσιών μειώνει το δημόσιο χρέος, όμως εντέλει εξασθενίζει τις παραγωγικές δυνατότητες. Η πώληση τομέων-κλειδιά σε ιδιωτικές επιχειρήσεις φέρνει γρήγορο χρήμα, όμως, ξανά, χωρίς εγγύηση ότι αυτές οι δραστηριότητες θα λειτουργήσουν πιο αποδοτικά ως προς το συμφέρον του καπιταλισμού στο σύνολό του: η εμπειρία του παρελθόντος με τους αγγλικούς σιδηροδρόμους μάς δείχνει το αντίθετο.

Η οικονομία του χρέους δε χτίζεται στην άμμο, αλλά σε μια αμοιβαία εμπιστοσύνη που βασίζεται στην ορθολογική προσδοκία αμοιβαίων ωφελειών: ένας Κινέζος επιχειρηματίας παράγει (σε ανταγωνιστικές τιμές) ένα προϊόν, το οποίο πουλά στον Αμερικάνο ή Ευρωπαϊό διανομέα βάζοντας στην τσέπη του μεγάλα χρηματικά ποσά, που ύστερα τα δανείζει στον πωλητή του (εμμέσως, δια της αγοράς αμερικανικών ή ευρωπαϊκών κρατικών ομολόγων), έτσι ώστε ο τελευταίος να μπορέσει να συνεχίσει να αγοράζει. Ο καπιταλιστής προκαταβάλει τα χρήματα που απαιτούνται έτσι ώστε να λάβει χώρα η επόμενη συναλλαγή. Με άλλα λόγια, κάποιος πρέπει να χρεώνονται όλο και περισσότερο για να καταναλώνουν αγαθά που παράγονται από άλλους που όμως δε μπορούν να τα αγοράσουν, επειδή οι χαμηλοί τους μισθοί είναι ακριβώς η προϋπόθεση του κερδοφόρου χαρακτήρα αυτής της παραγωγής. Τίποτα το παράλογο ως εδώ. Όμως η εμπιστοσύνη δεν κρατά για πάντα. Αν πάψει να υφίσταται, ο αυτοεκπληρούμενος κύκλος σταματά.

Μάλλον πρόκειται για την πρώτη φορά που "φτωχές" χώρες (με όρους παγκόσμιας παραγωγής αξίας και κατά κεφαλήν εισοδήματος) δανείζουν χρήμα στις "πλούσιες". Φυσικά υπάρχουν καταστήματα και εμπορικά κέντρα στη Σανγκάι, όμως η πραγματική της αγορά, η αγορά στην οποία στηρίζεται η τωρινή της ευημερία, δε βρίσκεται μέσα στην πόλη, αλλά στο Μπέργκαμο, το Σιάτλ, τη Βαρκελώνη.

Από τη δεκαετία του 1990 οι ΗΠΑ κινούνται από φούσκα σε φούσκα: πρώτα η διαδικτυακή οικονομία, τώρα η αγορά ακινήτων. Τα χαμηλά επιτόκια αποσκοπούσαν στο να αποτραπεί η κρίση μέσω ενός σχετικά ελεγχόμενου ελλείμματος. Αυτή η πολιτική έχει αποδειχτεί ότι λειτουργεί: το χρέος *πράγματι* συντηρεί τη μεγέθυνση. Μόνο που κάποιες ουσιαστικές προϋποθέσεις για να δουλέψει αυτή η πολιτική δεν είναι υπό τον έλεγχο των ΗΠΑ: εισάγουν αγαθά από την Ιαπωνία, τη Νότιο Κορέα και την Κίνα, που με τη σειρά τους εξάγουν τις καταθέσεις τους πίσω στην Αμερική. Αν σπάσει ο κύκλος εισαγωγών-εξαγωγών, το χρέος δε θα λειτουργεί πια σαν μαξιλάρι απορρόφησης των σοκ, αλλά σαν αυτό που τα δημιουργεί.

Μακράν από το να δώσει ένα τέλος στη μανία για φτηνότερο χρήμα και μεγαλύτερα χρέη, η κατάρρευση της ηλεκτρονικής οικονομίας του 2000 οδήγησε σε ακόμη περισσότερα μη-κερδοφόρα εγχειρήματα, οι επιπτώσεις των οποίων θα πρέπει να πληρωθούν. Το σύνδρομο γιγάντωσης, πχ. η άνοδος των μονοπωλίων, κρύβει το πρόβλημα χωρίς να το λύνει. Το σύνολο των συγχωνεύσεων-προσκτήσεων σήμερα ισούται με το 10% της παγκόσμιας παραγωγής, και το 1/3 της ευρωπαϊκής. Ο τρόπος με τον οποίον αντιμετωπίστηκε το κραχ του 2000 αναπαράγει τις προϋποθέσεις για ένα ακόμη κραχ.

Μισθοί, αποπληθωρισμός και κέρδη

Θα ήταν ανόητο να εξηγήσουμε την άνοδο ή την πτώση της παροχής χρήματος από μια μόνο αιτία, για παράδειγμα μόνο από τη σχέση ανάμεσα στις τάξεις. Όμως, υπάρχει μια ξεκάθαρη σύνδεση ανάμεσα στον πληθωρισμό που χαρακτήριζε τις δεκαετίες του 1960 και 1970, και την κοινωνική κατάσταση εκείνης της περιόδου: μισθοί, κέρδη και τιμές με χρηματικούς όρους ανέβαιναν ανά τακτά διαστήματα, ανάλογα με την ένταση των εργατικών αναταραχών και τον οικονομικό ανταγωνισμό ανάμεσα σε αντίπαλες καπιταλιστικές χώρες. Κάπου-κάπου συνέβαινε μια ελαφρώς επώδυνη διόρθωση απαξίωσης. Από το 1980 και δώθε, έχουμε μια διαφορετικού τύπου ισχυρή διασύνδεση: η σταδιακή κυριαρχία πάνω στον πληθωρισμό σε όλες τις βιομηχανικές χώρες της Δύσης και την Ιαπωνία δε συνέβη λόγω της επιπόνησης αποτελεσματικότερων μηχανισμών ρύθμισης, αλλά επειδή η εργατική αγωνιστικότητα έχασε την ορμή της, μαζί με τις αυξήσεις που τη συνόδευσαν.

Για να αποφύγουν την αντιπαράθεση με τους δικούς τους προλετάρους, οι καπιταλιστές της Ευρώπης, των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας, επέλεξαν να ανοιχτούν στην παγκόσμια αγορά εργασίας, για να αποκτήσουν φτηνότερους και πιο υπάκουους εργάτες, έτσι ώστε να τους πληρώνουν λιγότερα και να τους εξαναγκάζουν να εργάζονται περισσότερο από τους ευρωπαίους, αμερικάνους και ιάπωνες προλετάρους που συνέχιζαν να προσλαμβάνουν.

Τίποτα το καινούργιο ως εδώ. Το παράδοξο που ακολουθεί είναι λιγότερο γνωστό:

Καθώς οι επενδύσεις του σήμερα προετοιμάζουν τα κέρδη του αύριο, πώς γίνεται και μέσα σε μια παγκόσμια μεγέθυνση που είναι η πιο εύρρωστη των τελευταίων τριάντα ετών, οι μεγάλες επιχειρήσεις να μοιράζουν περισσότερο χρήμα σε *μερίσματα* από ό,τι επενδύουν, οι θεσμικοί επενδυτές να προτιμούν τα *ομόλογα* από τις μετοχές, και στις χρηματαγορές να προτιμάται η χρηματοδότηση των *δημοσίων ελλειμμάτων*, και πιο συγκεκριμένα η μαζική αγορά κρατικών ομολόγων των ΗΠΑ; Αν ο καπιταλισμός, όπως λένε όλοι, βρίσκεται σε κατάσταση ραγδαίας ανόδου (οι αριστεροί κριτικοί του ζητούν μόνο δικαιότερη οργάνωση και κατανομή του πλούτου), πώς γίνεται και το κεφάλαιο να είναι τόσο δισταχτικό ως προς το να επενδύσει στην παραγωγή;

Η όλο και πιο άνιση μοιρασιά των κερδών ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία είναι μια όψη της έλλειψης κερδοφορίας. Αιτία δεν είναι η απληστία των χρηματιστών (οι αστοί δεν είναι σήμερα περισσότερο ή λιγότερο άπληστοι από ό,τι στο παρελθόν), αλλά η έλλειψη κερδών στη βιομηχανία και το εμπόριο. Αφήνοντας κατά μέρος τις ΗΠΑ, "η παγκόσμια οικονομία είναι ανίκανη να συντηρήσει μια ζήτηση που να αντιστοιχεί στις παραγωγικές και (ιδίως) τις βιομηχανικές δυνατότητές της". Αυτό υποστήριζε το 2005 ο Ζαν-Λουκ Γκρω, ένας Γάλλος οικονομολόγος χωρίς μαρξιστικές ή αριστεριστικές τάσεις. Υποστηρίζει ότι η συστηματική παγκόσμια μείωση του κόστους εργασίας είναι κομμάτι του προβλήματος, όχι της λύσης: "Πώς μπορούν οι οικονομολόγοι να αγνοούν δημοσίως τις επιπτώσεις που έχει η υποτίμηση των μισθών στην παγκόσμια κατάσταση; (...) Η υποτίμηση των μισθών σημαίνει υποτίμηση της δημιουργίας αξίας."

Η περικοπή δαπανών, και προπάντων του κόστους εργασίας, έχει ως αποτέλεσμα έναν άγριο ανταγωνισμό, άρα φθίνουσες τιμές πώλησης, άρα λιγότερα κέρδη. (Μόνο εκείνες οι εταιρίες που βρίσκονται σε προνομιούχες οικονομικές θέσεις απολαμβάνουν υπερκέρδη, όμως είναι λίγες, και τα υπερκέρδη είναι πιο βραχυπρόθεσμα από τα κανονικά.) Το 1923 ο Κέυνς έγραφε ότι η περικοπή δαπανών και η υποτίμηση οδηγεί στη "μεταφορά πλούτου από την κοινότητα στους εισοδηματίες (...) από τους δραστήριους στους αδρανείς".

Ο αστός μόλις που ενδιαφέρεται για τη θεωρία, ή ακόμη και για τις στατιστικές. Έχει τα μάτια του στις παραγγελίες, τα βιβλία εσόδων-εξόδων, τα φετινά και τα περσινά κέρδη: όσο πιο φτηνό είναι το προϊόν τόσο περισσότερα πρέπει να πουλήσει, αλλιώς τα κέρδη του θα μειωθούν, και υπάρχουν όρια στην επέκταση των πωλήσεων. Όλοι ξέρουν την ιστορία με εκείνο τον έμπορο λιανικής, ο οποίος από κάθε προϊόν που πουλά έχει χασούρα, που την αντισταθμίζει επειδή πουλά μεγάλες ποσότητες: καλές δουλειές... εκτός κι αν οι ανταγωνιστές του κατεβάσουν περισσότερο τις τιμές. Αυτό σημαίνει λιγότερο χρήμα για επενδύσεις, σε ένα όλο και πιο ανταγωνιστικό περιβάλλον, που αναγκάζει το κεφάλαιο να προχωρά συνεχώς σε δαπανηρές τεχνολογικές καινοτομίες.

Όσο "άυλη" κι αν είναι (ή λέγεται ότι είναι) η σύγχρονη κατανάλωση, οι παραθεριστές δεν πετούν με ψηφιακά αεροπλάνα, κι οι θεατές συνεχίζουν να βλέπουν ταινίες με ηθοποιούς που έχουν σάρκα και οστά. Οι κατασκευές, τα δημόσια έργα, η παραγωγή εργαλείων, αυτοκινήτων, η βιομηχανία χημικών, η αεροναυπηγική και τα ηλεκτρονικά παραμένουν η ραχοκοκαλιά της οικονομίας, και όλοι οι παραπάνω κλάδοι εξαρτώνται από την ύπαρξη μιας φερέγγυας αγοράς, δηλ. από την ύπαρξη κόσμου με επαρκή αγοραστική δύναμη.

Στις μέρες μας, μπορεί οι κατώτερες τάξεις [underclass] των ΗΠΑ ή της Ευρώπης να συνεχίζουν να ξοδεύουν περισσότερα από τους ανέργους της δεκαετίας του 1930, όμως το ερώτημα που τίθεται είναι αν η τωρινή καταναλωτική μανία δημιουργεί αρκετή κυκλοφορία εμπορευμάτων και χρήματος έτσι ώστε να είναι κερδοφόρα για το κεφάλαιο. Το κυνήγι της καινοτομίας συνοδεύεται από έναν σχετικό κορεσμό των φερέγγυων αγορών. Η σχεδιασμένη απαρχαίωση έχει και αρνητικά αποτελέσματα. Κάθε μήνα μάς προσφέρουν ένα νέο κινητό, πιο εξεζητημένο από το προηγούμενο μοντέλο. Η έρευνα και το μάρκετινγκ απαιτούν όλο και πιο δαναπηρές επενδύσεις, και κανείς κατασκευαστής δε μπορεί να αποφύγει τη μετατροπή των προϊόντων του σε γκάτζετ. Η απαρχαίωση δεν είναι πια προϋπόθεση της διεύρυνσης, αλλά της επιβίωσης. Ο υπερβολικός ανταγωνισμός θέτει εμπόδια στον ίδιο τον ανταγωνισμό. Μόνο οι πιο σκληροί θα επιζήσουν, κάτι που συχνά σημαίνει οι μεγαλύτεροι.

Ο αχαλίνωτος φιλελευθερισμός οδηγεί στο μονοπώλιο.

Οι υπερεκπτώσεις [hard discount] είναι δίκικοπο μαχαίρι. Η ασταμάτητη μείωση των τιμών δε μπορεί παρά να συμπαρασύρει όχι μόνο τους μισθούς, αλλά και τα κέρδη: διασφαλίζει την κερδοφορία μερικών υπερδιανομέων εις βάρος πολλών παραγωγών και πωλητών. Εκτός αυτού, ένα μεγάλο κομμάτι των αγοραπωλησιών μέσω ίντερνετ αφορούν σε μεταχειρισμένα ή εκπτώτικα είδη: ξανά, χαμηλότερες τιμές, πιο άγριος ανταγωνισμός, χαμηλότερα κέρδη.

Ο καπιταλισμός προφανώς συνεπάγεται την ανισότητα ανάμεσα σε αυτούς που ελέγχουν το κεφάλαιο και σε εκείνους των οποίων η εργασία το αξιοποιεί. Η πρώτη ομάδα παίρνει τη μερίδα του λέοντος ως προς την εξουσία, το εισόδημα, το πρεστίτζ. Όμως μια κοινωνία που βασίζεται στην κατανάλωση γλιστρά εκτός ισορροπίας αν αυτή η ανισότητα διευρυνθεί υπερβολικά. Το χρήμα που πρέπει να αποταμιευτεί για την αποπληρωμή μιας 25ετούς υποθήκης δε γίνεται να χρησιμοποιηθεί για την αγορά καινούργιου

αυτοκινήτου ή πλυντηρίου πιάτων. Σπάνια πλούτισε κανείς από τη μισθωτή εργασία. Όμως, η (υψηλότερη από ό,τι το 1970) αναλογία των "εργαζόμενων φτωχών" σηματοδοτεί περισσότερο άμεσο πλούτο για τους πολύ πλούσιους, και μείωση στα κέρδη των επιχειρήσεων στο σύνολό τους.

Η 'γουωλμαρτοποιήση' [Wal-Martisation] της Βορείου Αμερικής είναι κάτι παραπάνω από σύμβολο. Με τα φτηνά *made in China* αγαθά, με την μερική απασχόληση να έχει επιβληθεί στο 1/3 του προσωπικού της, με ένα μέσο μισθό που πριν τριάντα χρόνια θα είχε κατηγοριοποιηθεί ως δεύτερο εισόδημα, με την *de facto* επιθετική προς τα συνδικάτα πολιτική, η Wal-Mart εφαρμόζει ένα σύστημα χαμηλού κόστους που ταιριάζει γάντι (και αποτελεί κομμάτι) στη γενική μείωση των εισοδημάτων. Μέσα σε έξι χρόνια, στη περιοχή των Μεγάλων Λιμνών χάθηκαν 200.000 θέσεις εργασίας στη βιομηχανία. Όταν η Φορντ και η Τζένεραλ Μότορς απολύουν 30.000, το αποτέλεσμα είναι, αν προσθέσουμε τους προμηθευτές εξαρτημάτων, 120.000 Αμερικανοί να καταλήγουν να έχουν μικρότερη αγοραστική δύναμη. Η Wal-Mart είναι ανάποδος κεύνσιανισμός: οι χαμηλοί μισθοί είναι προϋπόθεση της χαμηλής κατανάλωσης. Όμως η κατανάλωση συνεπάγεται χρήμα και ελεύθερο χρόνο: η μόνη επιλογή που αφήνει η Wal-Mart είναι ανάμεσα στο να τα βγάλει κανείς πέρα με ένα πενιχρό εισόδημα, και στο να τρέχει να προλάβει 2 δουλειές, που αν τις αθροίσουμε έχουμε ένα δεκάωρο εργασίας την ημέρα. Μια κοινωνία που χρειάζεται "τράπεζες τροφίμων" και δημοτικά φιλανθρωπικά καταστήματα δεν είναι πρόσφορο έδαφος για να ευδοκιμήσει το εμπόριο.

Επιπλέον, οι περικοπές δαπανών, όταν επιτυγχάνονται μέσω μιας δυσανάλογης ανόδου στο κόστους του *κεφαλαίου*, δεν οδηγούν στα επιθυμητά αποτελέσματα. Ακόμη και η πιο παραγωγική εργασία δε μπορεί να αξιοποιήσει επενδύσεις το ύψος των οποίων εκτινάσσεται. Τα κοντέινερ εισήχθησαν για να ξεφορτωθεί το κεφάλαιο την αντίσταση των λιμενεργατών. Όμως το μεταγωγικό των 100 εκατομμυρίων δολαρίων που μεταφέρει πάνω από 1000 κοντέινερ με ασιατικά προϊόντα σε Αμερική και Ευρώπη θα είναι κερδοφόρο μόνο εφόσον όλες οι παράμετροι της οικονομικής εξίσωσης μείνουν ως έχουν. Ο φορτισμός βασιζόταν στην τόνωση της ζήτησης, που γεννούσε πληθωριστικές τάσεις, τις οποίες τα κράτη με τη σειρά τους κρατούσαν με δυσκολία υπό έλεγχο. Η παγκοσμιοποίηση δίνει προτεραιότητα στην προσφορά, και γεννά αποπληθωρισμό, μια κατάσταση που είναι ακόμα δυσκολότερο να τεθεί υπό έλεγχο.

Από τη μια μεριά, έχουμε αποπληθωριστικά χαρακτηριστικά : χαμηλότεροι μισθοί, τιμές και επιτόκια. Από την άλλη, κάποιου είδους πληθωρισμό: διογκούμενες πιστώσεις, διογκούμενες εκτιμήσεις των τιμών των μετοχών. Αποπληθωρισμός ως προς το εισόδημα της πλειοψηφίας. Πληθωρισμός για τα κέρδη των λίγων κι εκλεκτών, και μια αγορά ακινήτων που αποκτά χαρακτηριστικά φούσκας. Ένα με δυο δισεκατομμύρια άνθρωποι ωθούνται στη δίνη της βιομηχανίας και του εμπορίου, ενώ οι χάρτινες αξιώσεις σε πλούτο υπερβαίνουν τη *διαθέσιμη* αξία. Εκτός κι αν πιστεύουμε ότι ο καπιταλισμός έχει ξεπεράσει τα όριά του, και έχει μεταμορφωθεί σε μια αίθουσα γεμάτη καθρέφτες που το μόνο που υπάρχει είναι αντικατοπτρισμοί δίχως κανένα σημείο αναφοράς, δε θα μπορέσει να συνεχίσει να υπόσχεται ανέφικτα κέρδη δίχως να αναγκαστεί να αντιμετωπίσει μια μέρα τις επιπτώσεις. Οι αξιώσεις σε περισσότερο χρήμα θα πρέπει να έρθουν ξανά σε ισορροπία με την υπάρχουσα (ή με μια αυξημένη) αξία.

Όλο και περισσότεροι αστοί συμφωνούν στην ανάγκη εκκαθάρισης του συστήματος από τις υπερβολικές αξιώσεις σε πλούτο, όμως ο έλεγχος αυτού του πληθωρισμού συνεπάγεται ρήξη με την πρώτη όψη –την υποτίμηση του κόστους–, και αυτή η ρήξη είναι εφικτή μόνο αν μια αναγέννηση της ταξικής πάλης αναγκάσει το κεφάλαιο να την εφαρμόσει.

Το κεφάλαιο ως κανίβαλος

Η αδιαμφισβήτητη πανταχού παρουσία του εμπορεύματος στη σημερινή εποχή δεν αρκεί για να παραχθεί αξία, ούτε και η εξίσου αδιαμφισβήτητη επιτάχυνση της κυκλοφορίας του κεφαλαίου για να υπάρξει κερδοφορία.

Το *πλασματικό* κεφάλαιο αποτελείται από μετοχές, δηλ. τμήματα τίτλων που πωλούνται και αγοράζονται, και γίνονται αντικείμενο κερδοσκοπίας, σπέκουλας. Έχει τη δική του πραγματικότητα. Δεν υπάρχει μια "πραγματική" οικονομία, λες και ένα αμάξι να υπάρχει πραγματικά, ενώ ένα τραπεζογραμμάτιο μόνο τεχνητά. Οι μετοχές μιας εταιρίας παραγωγής ενέργειας είναι τόσο πραγματικές όσο και οι σταθμοί παραγωγής ενέργειας, οι αγωγοί και οι μηχανικοί που διαθέτει· η εταιρία δε θα διστάσει να ξεφορτωθεί πολλούς από αυτούς τους σταθμούς, αγωγούς και μηχανικούς αν έτσι ανεβούν οι μετοχές της. Όμως αυτός ο μηχανισμός λειτουργεί μόνο εφόσον η εταιρία παραγωγής ενέργειας καταφέρνει κάπως να χρησιμοποιεί τους αγωγούς και τους μηχανικούς της (και τους υπόλοιπους παράγοντες της παραγωγής) κερδοφόρα. Το χρήμα δε δημιουργεί τον εαυτό του, όχι επ' αόριστον. Όπως κάθε αφέντης, το χρήμα χάνει την υπόστασή του χωρίς υποτελείς.

Η κερδοσκοπία [speculation] δεν αρκείται πια στο να εκφράζει προσδοκίες για το μέλλον μιας επιχείρησης, για παράδειγμα μιας εταιρίας παραγωγής ηλεκτρισμού, και να βγάζει χρήματα από την άνοδο των μετοχών της. Τώρα εκφράζει προσδοκίες και για τα σκαμπανεβάσματα της τιμής του ηλεκτρισμού. Κερδοσκοπούν με την ίδια την κερδοσκοπία.

Το φιλοσοφικό περιστέρι του Καντ νόμισε πως ο αέρας γύρω απ' τα φτερά του το εμπόδιζε στο πέταγμα, και πίστεψε πως θα πετούσε καλύτερα στο κενό. Ομοίως, στην ουτοπία του το κεφάλαιο έχει ξεφορτωθεί τους χειρώνακτες και έχει κρατήσει την πιο ευέλικτη πνευματική εργασία, λες και θα μπορούσε να τρέφεται από τον εαυτό του και να αναπτύσσεται ως ένα μέγεθος αξίας που έχει καταστρέψει τις συνθήκες που το δημιούργησαν. Το κεφάλαιο δεν αρκείται στο να φαντάζεται πως έχει απελευθερωθεί από την εργασία: θέλει επιπλέον να απαγκιστρωθεί από την ύλη (ούτε εργοστάσια, ούτε αγαθά, ούτε στοκ, ή όσο λιγότερο γίνεται, μονάχα μια ροή αξίας), και εντέλει από το ίδιο το χρήμα (ούτε χρυσός, ούτε ρευστό, μόνο πιστώσεις, δεδομένα στην οθόνη, 0 και 1). Έχοντας ξεφύγει από τους περιορισμούς του χώρου μέσω της μετεγκατάστασης, το κεφάλαιο ονειρεύεται να γίνει καθαρή κίνηση στο χρόνο, και μάλιστα σε ένα εκμηδενισμένο χρόνο, επειδή "απευθείας [in real time]" σημαίνει αμέσως. Στην πραγματικότητα μια μηχανή χωρίς πιστόνια ή γρανάζια, χωρίς καύσιμο ή χειριστή, δε θα ήταν μηχανή, αλλά απλώς η αφαίρεση της κίνησης, οι αρχές της μηχανικής όπως εφαρμόζονται σε μια μηχανή που υπάρχει μόνο εικονικά. Σε αυτή την περίπτωση, τα κέρδη θα είναι επίσης εικονικά. Αν είναι βέβαιο ότι η μέτρηση και εξοικονόμηση του χρόνου βρίσκονται στην καρδιά του κύκλου της αξίας, τότε η αξιοποίηση είναι ο μετασχηματισμός της ανθρώπινης δραστηριότητας σε κάτι κερδοφόρο, είτε πρόκειται για ένα ακατάλληλο δι' ανηλικούς φιλμ, είτε για ψωμί ολικής αλέσεως. Πάντα πρόκειται για κάτι που τελικά αγοράζεται αποφέροντας κέρδος στον πωλητή και τον παραγωγό. Οι χρηματιστές ανταλλάσσουν αναμεταξύ τους: δεν αναπαράγουν τους εαυτούς τους. Τα θαύματα της καπιταλιστικής αιμομιξίας αποδεικνύονται τερατογενέσεις.

Το χρηματιστήριο είναι απαραίτητο στον καπιταλισμό, ο οποίος έχει ανάγκη από έναν τόπο συνάντησης όπου να συγκρίνονται και να ανταλλάσσονται οι διάφοροι τίτλοι. Παραταύτα, η σημερινή ραγδαία άνοδος στην αξία που εκτιμάται ότι υπάρχει στα χρηματιστήρια δεν αντιστοιχεί σε μαζική έκδοση μετοχών που πωλούνται στο κοινό έτσι

ώστε να χρηματοδοτηθούν επενδύσεις. Το μεγαλύτερο κομμάτι των εκδόσεων λαμβάνει χώρα ενδοεταιριακά: οι εταιρίες αγοράζουν τις ίδιες τους τις μετοχές για να σπρώξουν προς τα πάνω την τιμή τους (και να εκμεταλλευτούν το πλεονέκτημα αυτής της υπερτίμησης για να δανειστούν κι άλλο), ή ανάμεσα σε εταιρίες, όταν η μια αγοράζει την άλλη. Στις μέρες μας, περισσότερο χρήμα ξοδεύεται για να αγοραστούν ξανά οι μετοχές και να αποπληρωθούν τα μερίσματα παρά για να εκδοθούν νέες μετοχές. Όταν μια εταιρία αγοράζει το ίδιο της το ενεργητικό, αυτό ισοδυναμεί με μια "απο-κεφαλαιοποίηση" (Z.-L. Γκρω), επειδή η εταιρία πληρώνει (συχνά πολλά) για το δικό της κεφάλαιο, και δεν προχωρά σε νέες επενδύσεις. Οι μέτοχοι πλουτίζουν χωρίς οι εταιρία να πραγματοποιεί καθόλου κέρδος. Όμως επειδή η εισροή χρήματος υπερβαίνει τις δυνατότητες των επαρκών αποδόσεων, τώρα οι εταιρίες αγοράζουν τον εαυτό τους με σκοπό να ανεβάσουν την αξία των μετοχών τους, χωρίς αυτή η άνοδος να έχει σχέση με τα πραγματικά στοιχεία. Το χρηματιστήριο δε λειτουργεί πια ως ένας τόπος συνάντησης ανάμεσα στην εταιρία και αυτόν που έχει αποταμιεύσει ένα ποσό ή τον επενδυτή.

Ενώ ο ιδιώτης κερδοσκόπος (ή τραπεζίτης) μπορεί να εγκαταλείψει το χρηματιστήριο αν πιστεύει ότι αυτό εξυπηρετεί τα συμφέροντά του, τα συνταξιοδοτικά ταμεία και τα Hedge Funds ζούνε από αυτές τις αγορές, και τείνουν να συντηρούν αξιοποιήσεις που έχουν αποσυνδεθεί με τα πραγματικά οικονομικά στοιχεία των εταιριών. Αυτό οδηγεί σε ένα κλειστό κύκλωμα χωρίς καμιά ρύθμιση πλην του ίδιου του τού εαυτού, και χωρίς κανόνες που θα το ανάγκαζαν να λογικευτεί πριν φτάσει το σημείο κατάρρευσης.

Εκτός αυτού, οι εταιρίες που έχουν κεφαλαιοποιηθεί στον πιο ασύλληπτο βαθμό, συνήθως έχουν τα δικά τους συνταξιοδοτικά ταμεία, και στο κυνήγι τους για κερδοφορία αναγκάζονται να στοιχηματίσουν στην άνοδο της αγοράς ως συνόλου, ακόμη κι αν αυτό εναντιώνεται στα συμφέροντά τους ως εταιριών παραγωγής αξίας. Τα συνταξιοδοτικά ταμεία στις ΗΠΑ (που κατέχουν το 1/3 της αξίας των αμερικανικών μετοχών) επενδύουν παγκοσμίως, και η ίδια τους η δύναμη τα κάνει ευάλωτα σε κάθε διακοπή των συναλλαγών.

Δεν υπάρχει τίποτα παράλογο σε μια εκτίμηση της τιμής μιας μετοχής που υπερβαίνει κατά 900 φορές τα ετήσια κέρδη της εταιρίας (η Yahoo το 2000), ή 60 φορές (η Google το 2006, φτάνοντας στο ποσό των 155 δις δολαρίων). Αυτά τα ποσά σηματοδοτούν τη λογική συμπεριφορά των επενδυτών μπροστά στις πραγματικά εξαιρετικές επιτυχίες ενός προφανώς πολλά υποσχόμενου [οικονομικού] κλάδου. Το λάθος βρίσκεται στην ταύτιση του κεφαλαίου μιας εταιρίας με την αποτίμησή της στην αγορά, η οποία αντικατοπτρίζει απλά την αμοιβαία εμπιστοσύνη των φορέων της οικονομίας: αυτή η εμπιστοσύνη έχει την ορθολογικότητα ενός αμοιβαίου οπτιμισμού.

Δεν είναι αναπόφευκτη μια αλυσιδωτή αντίδραση που θα οδηγήσει σε χρηματιστική χρεωκοπία (όπως εκείνη μετά το 1929). Όμως αυτό που ήταν απίθανο το 1960 εξαιτίας των εταιρικών και κρατικών δικλείδων ασφαλείας, σήμερα γίνεται μια εύλογη πιθανότητα. Πράγματι, το κράτος είναι πιο ικανό να δράσει, όπως το Federal Reserve που ανάγκασε τις τράπεζες να διασώσουν το Hedge Fund LTCM (ολική ζημία: 4,6 δις δολάρια) το 1998. Τα κύματα της κρίσης των "νέων" βιομηχανικών χωρών της Ασίας μετά το 1997 περιορίστηκαν, όπως και η κατάρρευση των άλλων εύθραυστων οικονομιών της Λατινικής Αμερικής, και αργότερα το κραχ της "νέας οικονομίας". Όμως θα μπορέσουν τα κράτη να παίξουν αυτό το σταθεροποιητικό ρόλο αν βρεθούν αντιμέτωπα με πολλές χρεωκοπίες ταυτόχρονα; Η παγκοσμιοποίηση ανοίγει τη δυνατότητα μιας συστημικής κρίσης.

"This time is out of joint"³

Αν και ο κόσμος που γεννήθηκε από τα συντρίμια του 1939-45 δεν ήταν σε καμιά περίπτωση ένας κόσμος ειρήνης, οι κυρίαρχες δυνάμεις, και πρωτίστως οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ, κατάφεραν να εκμεταλλευτούν τις εκρήξεις που συνέβαιναν, για να τις εντείνουν, να τις κατευνάσουν ή να τις αφήσουν να σβήσουν μόνες τους. Τώρα, παρόλη την ηγεμονία τους, οι ΗΠΑ, το σύμβολο του καπιταλισμού της "πραγματικής κυριαρχίας", δεν κυριαρχούν παρά μόνο πάνω στο χάος.

Οι μεγάλες δυνάμεις δε μπορούν πια να ελέγχουν τις τοπικές αναταραχές. 40 χρόνια πριν, ελέγετο πως η αντιπαλότητα ΗΠΑ-ΕΣΣΔ έριχνε λάδι στη φωτιά. Σήμερα ακούγεται ότι τότε η ΕΣΣΔ λειτουργούσε ως ένας θετικός παράγοντας, καθώς καναλιζάριζε τις αναταραχές του Τρίτου Κόσμου: κάλλιο να έχουμε δικτατορίες που υποστηρίζονται και εξοπλίζονται από τη Μόσχα παρά ανεξέλεγκτες αναταραχές. Στην πραγματικότητα, ο θάνατος του γραφειοκρατικού καπιταλισμού συνέπεσε με μια κοινωνική κρίση στη Δύση: κανένα από τα δυο συμβάντα δεν προκάλεσε το άλλο. Η σύμπτωση της απίθανης μετάβασης της Ρωσίας σε μια βιώσιμη οικονομία της αγοράς, και της παρακμής ενός φορντισμού, τη θέση του οποίου δεν ήρθε τίποτα να πάρει, κατέστησε μικρή την πιθανότητα με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου να εγκαινιαστεί μια εποχή ευημερίας, ακόμη και εμπορικής, και πραγματικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, έστω και υπό την επίβλεψη του θείου Σαμ.

Στη Μέση Ανατολή, που οι ΗΠΑ ήθελαν να αναδιοργανώσουν, η θεραπεία αποδεικνύεται χειρότερη από την αρρώστια. Ο "Πόλεμος ενάντια στην Τρομοκρατία" προκαλεί περισσότερη τρομοκρατία. Το πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει το Πεντάγωνο δεν είναι πώς να νικήσει τις δυνάμεις των Σουνιτών, των μετά-μπαθιστών, των εθνικιστών κλπ. που ανταγωνίζονται για το Ιράκ, αλλά πώς να αποχωρήσει αφήνοντας τη χώρα στις λιγότερο κακές συνθήκες. Αυτό είναι γνωστό τοις πάσι, όμως θα θέλαμε να δώσουμε έμφαση σε δυο γεγονότα.

Πρώτον, ο τρόπος που χειρίστηκαν οι ΗΠΑ το Ιράκ μετά την εισβολή αποτελεί καρικατούρα οικονομικού φιλελευθερισμού. Η ιδιωτικοποίηση τομέων του δημοσίου, που είναι επιζήμια για τους φτωχούς και βλαβερή ως προς τη γενική λειτουργία της κοινωνίας στις σχετικά ισχυρές και σταθερές χώρες της Ευρώπης, αποδεικνύεται ολέθρια όταν επιβάλλεται σε διάστημα δυο-τριών εβδομάδων σε μια αδύναμη και μέχρι πρότινος κρατικά-οργανωμένη οικονομία. Σε μια τέτοια χώρα, η κυριαρχία του ελεύθερου επιχειρείν δε μπορεί παρά να είναι αρνητική για τους περισσότερους Ιρακινούς, και θετική για τη Halliburton, τη Bechtel και μερικές άλλες επιχειρήσεις αμερικανικών συμφερόντων, καθώς και για ένα ολιγάριθμο στρώμα ντόπιων που έχουν πρόσβαση στο χρήμα και την υποστήριξη των εισβολέων. Διαφθορά και στις δυο μεριές, με την πρόσθετη φάρσα των μερικών εκατοντάδων εκατομμυρίων δολαρίων σε ρευστό που επέστρεψαν οι ΗΠΑ στο απελευθερωμένο Ιράκ, και τα οποία έγιναν καπνός κάπου ανάμεσα στο αεροδρόμιο και μερικά ιδιωτικά θησαυροφυλάκια. Όπου οι δυνάμεις της αγοράς είναι ελάχιστα ικανές να δομήσουν μια οικονομία, η απελευθέρωσή τους δεν συγκρατεί τη χώρα: απεναντίας, συμβάλλει στην αποσύνθεσή της.

Δεύτερον, η επίθεση στη Βαγδάτη ακολούθησε την επίθεση στην Καμπούλ, της οποίας την μη αναγνωρισμένη αποτυχία υποτίθεται ότι θα εξισορροπούσε η εισβολή στο Ιράκ. Το 1970, η Αμερική αποπειράθηκε να κερδίσει έναν ατελέσφορο εμφύλιο πόλεμο

³ Άμλετ, Πράξη Α', Σκηνή Ε'. Στα ελληνικά ο στίχος έχει αποδοθεί από διάφορους μεταφραστές ως εξής: "Εξαρθρώθη ο καιρός" (Πολυλάς, 1889), "ο χρόνος βγήκε απ' τους αρμούς του" (Ρώτας, 1953), "Απ' τους αρμούς του / βγήκε ο καιρός" (Θεοτόκης, 1977).

στο Βιετνάμ διαλύοντας την εύθραυστη κοινωνία της Καμπότζης: τριάντα χρόνια μετά, έχουμε να κάνουμε με την ίδια κλιμάκωση, όμως η υπερεξάπλωση της αυτοκρατορίας κρατιέται λιγότερο υπό έλεγχο. Στη Βαγδάτη όπως και στην Καμπούλ, από τα υπόγεια οχυρά και τον ουρανό, οι ΗΠΑ εξουσιάζουν διαλυμένες χώρες. Η επικράτηση επί του αντιπάλου δε φέρνει την ιστορική αναδιοργάνωση. Η υπερδύναμη είναι ανίσχυρη όταν δεν έχει να διαδώσει ένα κοινωνικό πρόταγμα, και όταν αποπειράται να αντισταθμίσει την έλλειψη κοινωνικής προοπτικής με όλο και πιο εξελιγμένα οπλικά συστήματα. Στην ίδια περιοχή, και παρόλη την παγκόσμια ηγεμονία τους, οι ΗΠΑ δεν έχουν τη δυνατότητα να αποτρέψουν το Ιράν από το να γίνει πυρηνική δύναμη.

Mutatis mutandis [λατ. τηρουμένων των αναλογιών], αυτή είναι και η μοίρα του Τσαχάλ⁴: η εισβολή στο Λίβανο το 2006 ταίριαζε με τη στρατηγική των ΗΠΑ, της χρησιμοποίησης της υπεροπλίας ενάντια σε δυνάμεις που λανθασμένα θεωρούνται ως απλές ένοπλες συμμορίες. Η στρατιωτική υπεροχή δεν είναι ποτέ αρκετή για να αλλάξει μια πολιτική κατάσταση, και η άρνηση της ύπαρξης κοινωνικών πραγματικοτήτων εντέλει μειώνει αυτή την υπεροχή (από τα 400 τανκ που χρησιμοποίησε το Ισραήλ, η Χεσμπολά κατέστρεψε τα 50).

Εξαιτίας της αδυναμίας της Ρωσίας και της ανυπαρξίας της Ευρώπης, το τέλος του Ανατολικού Μπλοκ άνοιξε δυνατότητες για διείσδυση για τις ΗΠΑ, όμως ακόμη κι εκεί, η Ουάσιγκτον παλεύει για να βρει συμμάχους. Πόσοι ανατολικοευρωπαίοι στρατιώτες πολεμούν μαζί με τον στρατό των ΗΠΑ στο Ιράκ...; Από τη σκοπιά της Πράγας ή της Βουδαπέστης, η Ουάσιγκτον δεν έχει να προσφέρει πολλά περισσότερα από τις Βρυξέλλες. Μετά το 1945, δημοκρατία και σχέδιο Μάρσαλ συμβάδιζαν, με το δεύτερο να δίνει νόημα στην πρώτη: αμφότερα ενίσχυσαν τις συνθήκες στη Δυτική Ευρώπη που κατέστησαν εφικτή τη μεγέθυνση και μια κάποια ταξική επανένωση. Δεν υπάρχει σύγκριση ανάμεσα στη ροή του αμερικανικού κεφαλαίου προς την Ευρώπη μετά το 1945, που ήταν κομμάτι μακρόπνοων σχεδιασμών, και τις τωρινές επενδύσεις που γίνονται με σκοπό γρήγορα κέρδη, και πιθανόν να εγκαταλείψουν τη Βουλγαρία για τη Μαλαισία μέσα σε διάστημα ενός μηνός.

Όσο επεκτείνεται, από τη Βαλτική στη Μαύρη Θάλασσα, τόσο περισσότερη η Ευρωπαϊκή Ένωση εμφανίζεται ως μια αχανής οικονομική ζώνη, που δεν έχει καμία πολιτική ή στρατιωτική ισχύ. Οι Βρυξέλλες έχουν τη δύναμη να αναγκάσουν μια χώρα-μέλος της ΕΕ να ιδιωτικοποιήσει τα ταχυδρομεία της, όμως δεν έχουν τα εφόδια να επηρεάσουν τα διεθνή ζητήματα, συμπεριλαμβανομένων όσων έχουν να κάνουν με πράγματα που συμβαίνουν μπροστά στην πόρτα της. Όταν ξέσπασε μια αιματηρή σύγκρουση στην καρδιά της Ευρώπης, η Ευρωπαϊκή Ένωση –που είχε ήδη απαλλαγεί από τη (φανταστική ή πραγματική) ρωσική απειλή και θεωρητικά είχε τα μέσα να επέμβει– βρέθηκε με τα χέρια δεμένα. Η Κοινωνία των Εθνών χλευάστηκε ιδιαιτέρως, και δικαίως, για την απόλυτη ανεπάρκειά της μπροστά στον επανεξοπλισμό της Γερμανίας, τον πόλεμο στην Ισπανία ή την εισβολή της Ιταλίας στην Αιθιοπία, όμως τα επιτεύγματα των Βρυξελλών είναι τόσο καταστροφικά όσο και της Γενεύης πριν το 1939. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήρθε έπειτα από την απατηλή τάση που εμφανίστηκε μετά το 1918 για ενότητα και ειρήνη. Η τωρινή κατάσταση στην Ευρώπη είναι κι αυτή μια κατάσταση φαινομενικής ενοποίησης και πραγματικής διαίρεσης: δεν υπάρχει κοινή εξωτερική πολιτική στη Μέση Ανατολή, ή ως προς τις ΗΠΑ και τη Ρωσία. Η Ευρώπη περίμενε για χρόνια πριν να παρέμβει στον εμφύλιο πόλεμο που διέλυσε τη Γιουγκοσλαβία. Ακριβώς εκεί από όπου ξεκίνησε η ανάφλεξη του 1914-1918, μια υποτίθεται ενωμένη Ευρώπη αποδείχθηκε ανίκανη να σταμα-

⁴ Έτσι αποκαλείται ο ισραηλινός στρατός (Tsva Haganah Le-Israel).

τήσει μια τοπική διαμάχη. Η επίθεση του ΝΑΤΟ στη Σερβία κατέδειξε την πολιτική αδυναμία μιας ΕΕ που ωθείται στον πόλεμο από τις ΗΠΑ, αλλά και την ανικανότητα των ΗΠΑ να δράσουν με ένα θετικό τρόπο στην Ευρώπη: η Αμερική έχει την ικανότητα να συμβάλλει στην ευρωπαϊκή δυσαρμονία, αλλά δε μπορεί να προωθήσει προοπτικές σε αυτή την ήπειρο.

Οι στρατιωτικές ήττες συνήθως αποτελούν ένδειξη πολιτικής και κοινωνικής αδυναμίας, όμως μια ισοπαλία στο πεδίο μάχης μπορεί να δράσει ευεργετικά αν βοηθήσει τη χώρα να προχωρήσει μπροστά. Η Γαλλία το 1958 και η Πορτογαλία το 1974 αντέδρασαν στην απώλεια των αποικιακών τους αυτοκρατοριών με τον εκσυγχρονισμό. Οι ΗΠΑ τώρα φαίνεται να μη θέλουν να διδαχτούν από την άσχημη κατάσταση στη Μέση Ανατολή, και η στρατιωτική αποτυχία εντείνει τη δυσκολία που έχει ο καπιταλισμός ως προς το να αλλάξει.

Πουθενά δε συνοδεύεται η επιταχυνόμενη ενοποίηση των ροών του εμπορεύματος και του κεφαλαίου από τις δομές εξουσίας και τις χωρικές μορφές που απαιτούνται για να δοθεί υπόσταση σε αυτή την ενοποίηση. Η Ευρώπη πηγαίνει από τα 17 στα 27 μέλη, τραβά μέσα της 450 εκατομμύρια ανθρώπους και ονειρεύεται να δρασκειλίσει το Βόσπορο, δίκως να θεραπεύει τον σταθερά ανολοκλήρωτο χαρακτήρα της· η απόρριψη του ευρωσυντάγματος το 2005 από δυο ιδρυτικές χώρες ήταν κάτι παραπάνω από συμβολική. Χρειάστηκαν αιώνες εμπορίου, πολιτικού συγκεντρωτισμού, κουλτούρας, αλλά και πολέμου για να σχηματιστούν τα ευρωπαϊκά έθνη. Δεν αρκούν οι οικονομικές διαδικασίες. Αν αφεθεί μόνη της, αντί να δημιουργήσει μια ισχυρή κυβέρνηση, η οικονομία μάλλον βοηθά στην επανεμφάνιση των αρχαϊσμών που υποτίθεται πως είχε η ίδια εξαλείψει.

Στη Μέση Ανατολή, η αποτυχία της εθνικής συγκρότησης είναι μια από τις αιτίες που η θρησκεία επανέρχεται στο προσκήνιο. Η Χεσμπολά αντιτίθεται στο λιβανέζικο κράτος που δε μπορεί να ενσωματώσει τους Σίιτες όσο αντιτίθεται και στο Ισραήλ. Η άνοδος της Χαμάς προέκυψε από την αποτελμάτωση του εθνικού παλαιστινιακού κινήματος. Ο χαρακτηρισμός *σουνίτικη* ή *σίιτικη* στη μια ή την άλλη οργάνωση δε μας βοηθά να κατανοήσουμε τι συμβαίνει στη Γάζα, το Αφγανιστάν ή τη Σομαλία: η οικονομική πίεση σπάει τους δεσμούς ανταλλαγής και ξαναδίνει έναν οργανωτικό (και πολιτικό) ρόλο στις διευρυμένες οικογένειες, τις φυλές και τα φέουδα, σε ότι δηλαδή ονομαζόταν "φυλετικοί" [tribal] δεσμοί το 1900 και "προκαπιταλιστικοί" το 1960. Οι "εθνικοί" παράγοντες του 21^{ου} αιώνα συχνά μοιάζουν με τις "εθνικότητες" του 19^{ου}, χωρίς να υπάρχει όμως η συνοχή που απαιτείται για να συγκροτηθεί έθνος.

Σλοβακία, Μαυροβούνιο, Μολδαβία, Υπερδνειστερία, Ανατολικό Τιμόρ...: η παγκοσμιοποίηση γεννά κρατίδια που είναι στον ίδιο βαθμό μη-βιώσιμα όσο και εκείνα που δημιούργησε η αποαποικιοποίηση, και τα οποία αποτελούν αντικείμενο λείας για κερδοσκοπικούς διεθνείς επενδυτές, και με το έτσι θέλω αντικείμενο προστασίας από ισχυρούς γείτονες.

Υπάρχουν ισχυρές τάσεις αυτονόμησης ακόμη και μέσα σε κράτη που έχουν μια μακρά εθνική ιστορία, και θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε σταθερά, όπως η Ιταλία, η Ισπανία, το Βέλγιο, ή ακόμη και η Αγγλία. Αυτές οι φυγόκεντρες τάσεις αντιβαίνουν στη σήμερα κυρίαρχη ιδέα της πορείας προς μια ενοποίηση που προκαλείται από την οικονομία. Η Γερμανία είναι η μόνη χώρα που απέκτησε πρόσφατα πραγματική εθνική ενότητα. Η πρώην πολυεθνικές οντότητες που γεννήθηκαν από το 1918 ως προστατευόμενα κράτη της Γαλλίας και προπύργια ενάντια στη Γερμανία (Γιουγκοσλαβία και Τσεχοσλοβακία) έχουν διασπαστεί. Ο ερχομός των μικρο-κρατών, και η προσπάθεια δημιουργίας διακριτών δομών μέσα σε υφιστάμενα κράτη, σημαίνουν ότι δεν υπάρχουν επαρκείς ευκαιρίες κέρδους στον κόσμο του σήμερα, και άρα ούτε αρκετές δυνατότη-

τες να πουλήσει κανείς την εργασία του. Για να έλξει επενδύσεις και δουλειές, κάθε σπιθαμή εδάφους, κάθε πληθυσμιακή ομάδα πρέπει να τραβήξει την προσοχή πάνω της, να τονίσει τα συγκεκριμένα της πλεονεκτήματα, να προβληθεί, και να περιγράψει το γείτονα (και αντίπαλο) ως λιγότερο επικερδή από την ίδια. Ο Φλαμανδός Εργάτης δεν είναι πια συμπατριώτης του Βαλλώνου [Walloon. Γαλλόφωνος Βέλγος] αλλά ανταγωνιστής του: για να παρουσιάσει τον εαυτό του ως πιο καλά εκπαιδευμένο και περισσότερο επιμελή, μετατρέπει τους Φλαμανδούς σε μια διακριτή πολιτική οντότητα που αναζητεί επενδύσεις, οι οποίες, όσο δεν φτάνουν για όλους, γίνονται όλο και πιο πολύτιμες. (Αυτός ο κοινωνικός εγωισμός, η κλειστότητα, αποτελούν σημάδι για την ύπαρξη ενός μίνιμουμ ενιαίου μετώπου ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, κάτι που δε μπορεί παρά να έχει επιπτώσεις ως προς την ταξική πάλη.)

Ο παράγοντας άνθρωπος

Μετά το Βιετνάμ, οι ΗΠΑ ονειρεύτηκαν το "ηλεκτρονικό πεδίο μάχης": έναν πόλεμο αργότερα, αναγκάστηκαν να συνειδητοποιήσουν ότι τα μη-επανδρωμένα αεροπλάνα και οι δορυφόροι δε μπορούν να αντικαταστήσουν τους στρατιώτες στις οδομαχίες.

Καμιά κοινωνία δε μπορεί να ξεφύγει από την ιδεολογία της, ιδίως όταν αυτή η ιδεολογία είναι βαθιά ριζωμένη στην κοινωνική συμπεριφορά. Αν και η μηχανοποίηση ήταν ανέκαθεν ένα σταθερό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, μέχρι τώρα συνοδευόταν από μια έμφαση στην (πιο εξειδικευμένη και πιο έμμεση) εργασία, και ποτέ από την πίστη ότι η χειρωνακτική εργασία, η σωματική προσπάθεια και τα εργαλεία που τα χειρίζονται άνθρωποι έχουν πια ξεπεραστεί.

Στην κορυφή, υψηλά ιστάμενοι αναλυτές στρατηγικής με πανεπιστημιακή μόρφωση σχεδιάζουν ένα πόλεμο με την ελπίδα ότι θα κερδηθεί εξ αποστάσεως, με τους με σάρκα και οστά στρατιώτες απλά να έρχονται να καταλάβουν το πεδίο αψότου οι έξυπνες βόμβες και οι κατευθυνόμενοι πύραυλοι κάνουν την πραγματική δουλειά. Ξεχνούν ότι το 1944-46 η Αγγλία χρειαζόταν 80.000 στρατιώτες για την αστυνόμευση της περιορισμένης έκτασης της Παλαιστίνης. Στο έδαφος, μπορεί ο κάθε οπλίτης να χρησιμοποιεί εξοπλισμό αξίας πάνω από 20.000 δολαρίων, όμως παραμένει ένας εξειδικευμένος εργάτης θανάτου, και περιφρονείται στο στρατό όπως και ο μηχανοτεχνίτης στα εργοστάσια. Ένα απολειφάδι που πρέπει να χρησιμοποιηθεί μέχρις ότου τα πάντα να λειτουργούν με Η/Υ. Ο παριζιάνος ή ο βερολινέζος συχνά παραπονιέται για το πόσο δύσκολο είναι να βρεθεί ένας υδραυλικός ή ηλεκτρολόγος. Οι πολιτικοί της Ουάσιγκτον θρηνολογούν για την έλλειψη μισθοφόρων. Ο μόνος οπλίτης που χαιρεί σήμερα εκτίμησης είναι ο στρατιώτης των SAS, των ειδικών δυνάμεων, των Rangers, κτλ: "Μια κοινωνία που θαυμάζει τα κομάντο της καλύτερα να προσέχει πολύ προς τα πού πηγαίνει (...)" (John Le Carré, *A Perfect Spy*, 1986).

Παρόλη τη δύναμή τους, ή μάλλον εξαιτίας του ότι αυτή η δύναμη βασίζεται σε υπερβολικό βαθμό σε τεχνολογικά υποκατάστατα, οι ΗΠΑ σήμερα μπορούν να νικήσουν οποιονδήποτε αντίπαλο στη Μέση Ανατολή, όμως δεν έχουν την ικανότητα να επωφεληθούν από αυτή τη νίκη. Τι αξία έχει να συντρίψεις τον αντίπαλο αν δε μπορείς να χρησιμοποιήσεις τα εδάφη του; Είτε διεξάγεται με τόξα και βέλη, είτε με πολεμικά αεροσκάφη, η λογική του πολέμου δεν έγκειται στην καταστροφή, αλλά στην απόκτηση ενός κρίσιμου προβαδίσματος. Δε χρειάζεται να παραθέσουμε αποσπάσματα από Κλαούσεβιτς. Οι ΗΠΑ έχουν τα μέσα για να κερδίσουν μια ή δυο περιφερειακές συγκρούσεις, όμως, για παράδειγμα, δε μπορούν να επιβάλλουν με αποτελεσματικότητα τα συμφέροντά τους ενάντια στο Ιράν.

Το 1942-45, οι Σύμμαχοι δε συνέτριψαν απλά τη Γερμανία και την Ιαπωνία. Οι στρατηγικοί βομβαρδισμοί δεν έστρεψαν τους πληθυσμούς ενάντια στις ηγεσίες τους, απλά αποδυνάμωσαν τις πολεμικές δυνατότητες της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, και έπειτα οι Αμερικανοί και οι Άγγλοι εισέβαλαν και κατέλαβαν τα εχθρικά εδάφη. Αν και επωφελήθηκαν από τα (συνήθως) καλύτερα οπλικά τους συστήματα, εντέλει η υπεροχή τους συνίστατο σε ένα κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα/σχέδιο που κατάφερε να πάρει με το μέρος του τους ηττημένους πληθυσμούς. Έτσι οι νικητές μετά το 1945 δε χρειάστηκε να επιβληθούν με πολυβόλα και τανκς. Στην Ανατολική Ευρώπη απεναντίας, ο γραφειοκρατικός δρόμος εισήχθη και διατηρήθηκε μέσω της συνεχούς πίεσης του Κόκκινου Στρατού, και των επεμβάσεών του στο Ανατολικό Βερολίνο το 1953, τη Βουδαπέστη το 1956, την Πράγα το 1968.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια η ισορροπία ανάμεσα στους προλετάριους και το συσσωρευμένο πλούτο που αξιοποιούν, ανάμεσα στη "ζωντανή" και τη "νεκρή" εργασία, έχει χαθεί, εις βάρος των πρώτων. Ο ακαλίνωτος ανταγωνισμός οδηγεί στο μονοπώλιο, με όλες του τις προβληματικές επιπτώσεις. Στην οικονομική σφαίρα έχουμε υπερσυγκεντρωτισμό, προνόμια, αυθαίρετες τιμολογήσεις, υπέρογκα εισοδήματα για τις ελίτ· οι αποφάσεις για επενδύσεις ή αποεπενδύσεις λαμβάνονται δίχως σύνδεση με την παραγωγική κερδοφορία. Στην πολιτική σφαίρα, έχουμε έναν ιμπεριαλισμό που δρα κατά βούληση, επειδή κανείς ανταγωνιστής του δεν έχει τα μέσα να του πει πότε να σταματήσει. Οι ΗΠΑ σήμερα έχουν τη δύναμη να αποδείξουν την ηγεμονία τους σχεδόν παντού, και να επιβληθούν με τη στρατιωτική τους υπεροχή σε κάθε αναταραχή, όμως δε μπορούν να επαναφέρουν το νόμο και την τάξη· στην πραγματικότητα δημιουργούν περισσότερη αναταραχή. Ο Αλέξανδρος ο Μέγας έκοψε το γόρδιο δεσμό, οι ΗΠΑ σήμερα προσπαθούν να συντρίψουν μια σειρά από ανεπίλυτους κόμπους. Το στρατηγικό αδιέξοδο φανερώνει την ύπαρξη κοινωνικού αδιεξόδου.

Η σημερινή υποτίμηση της ανθρώπινης δραστηριότητας στις πιο απλές μορφές της (με απλά λόγια, η υποτίμηση του εργάτη) συνοδεύεται από μια καπιταλιστική υπονόμευση παραδόσεων όπως του κράτους, της ιεραρχίας, της οικογένειας και της θρησκείας. Η κομμουνιστική κριτική θα μπορούσε να χαιρέται με αυτή την εξέλιξη, μόνο που αυτή η απόρριψη δε βγάζει πουθενά αν αυτό που αντικαθιστά τις παλιομοδίτικες ιδέες είναι το κενό. Σε κάθε περίπτωση, ο μαρasmus των παραδόσεων γεννά αντιφάσεις, εκτός των άλλων και εξαιτίας του ότι ο καπιταλισμός έχει ανάγκη από άντρες έτοιμους να πεθάνουν γι' αυτόν. Όταν η στρατιωτική υπηρεσία γίνεται μια δουλειά όπως οι άλλες, τότε η απώλεια της ζωής μετατρέπεται σε εργασιακό κίνδυνο, τον οποίον ο εργαζόμενος όπως είναι φυσικό προσπαθεί να αποφύγει, και για τον οποίον το αφεντικό του θα θεωρηθεί υπεύθυνο σε περίπτωση που συμβεί. Όλα καλά κι ωραία με την έπαρση της αστερόεσσας στο σχολείο, το χώρο εργασίας ή τη βεράντα, όμως ο οπλίτης αρχίζει και εκφράζει παράπονα όταν τα ποσοστά θανάτων υπερβαίνουν το εξαιρετικά χαμηλό μίνιμουμ που αφελώς θεώρησε ως δεδομένο όταν υπέβαλε την αίτηση κατάταξης. Όπως κάθε άλλος εργάτης, θέλει να τηρούνται οι όροι του συμβολαίου εργασίας, και ζητά εγγυήσεις. Ο στρατός της Αγγλίας δυσκολεύεται σε τέτοιο βαθμό να στρατολογήσει νέους και νέες που να θέλουν να ρισκάρουν τη ζωή τους στο Ιράκ, που κάθε εθελοντής ή εθελόντρια παίρνει μπόνους αν πείσει κάποιο φίλο του να δηλώσει εθελοντής. Συζητείται ακόμη η φοροαπαλλαγή για όσο καιρό βρίσκεται στο πεδίο του πολέμου.

Σε άλλες, πιο ειρηνικές σφαίρες, υπάρχει μια αντίφαση ανάμεσα στα τεχνικά και τα εμπορικά πλεονάσματα, και στην ανάγκη να διατηρηθούν διάφορες αναγκαίες κοινωνικές λειτουργίες. Υπάρχουν όρια στο βαθμό που η κεντρική πολιτική εξουσία μπορεί να λειτουργήσει με τη λογική κόστους/ωφέλειας. Ο συνταγματάρχης δε μπορεί να αποτιμάται

και να πληρώνεται βάσει των αριθμού των σκοτωμένων του εχθρού, ο δικαστής σύμφωνα με τον αριθμό των αποφάσεων, ο δάσκαλος σύμφωνα με τα ποσοστά επιτυχίας των μαθητών του στις εξετάσεις, ο πανεπιστημιακός λέκτορας σύμφωνα με την ποσότητα των δημοσιεύσεων, ο κοινωνικός λειτουργός σύμφωνα με τον αριθμό των περιπτώσεων που εξέτασε, κτλ. Όμως αυτή η λογική σήμερα τίθεται ως στόχος: στα σχολεία γίνεται έλεγχος των λογιστικών βιβλίων λες και είναι επιχειρήσεις. Σε συνδυασμό με τη συστηματική αντικατάσταση των θέσεων εργασίας από μηχανές, η επιταχυνόμενη καθολική εμπορευματοποίηση (για παράδειγμα η ιδιωτικοποίηση των δημοσίων υπηρεσιών) είναι αντιπαραγωγική από τη σκοπιά των κερδών στο σύνολό τους. Το επιχειρείν χρειάζεται μια πολιτική εξουσία η οποία να δομεί την κοινωνία, και το 'μίνιμουμ' κράτος δε μπορεί να τα βγάλει πέρα σε αυτό. Το κράτος χαμηλού κόστους είναι κράτος χαμηλής αποδοτικότητας.

Ήπια παγκοσμιοποίηση και τραχύς αρχαϊσμός

Δεν είναι οι ιδέες που κάνουν τον κόσμο να γυρίζει, όμως η έλλειψη ιδεών δεν οδηγεί πουθενά. Κάθε καπιταλιστική φάση και παραλλαγή του παρελθόντος παρήγαγε την ιδεολογία της, ένα σύνολο από επιταγές και ελπίδες, συνήθως απατηλές – αλλά τουλάχιστον σε συμφωνία με ένα μίνιμουμ γεγονότων.

Στο οικονομικό πεδίο, η παγκοσμιοποίηση προωθεί το φιλελευθερισμό. Στο πολιτικό, υποστηρίζει τη δημοκρατία, όχι τόσο την κοινοβουλευτική, αντιπροσωπευτική και κομματική δημοκρατία, όσο την οριζόντια, άμεση [immediate] και από τα κάτω: μονοθεματικές πολιτικές, ΜΚΟ, αυτονομία, διαδικτυακή δημοκρατία.

Αυτά στη θεωρία. Στην πράξη, η παγκοσμιοποίηση όσο πλούσια είναι σε τεχνολογίες, τόσο φτωχή είναι σε ιδεολογίες. Στην καλύτερη περίπτωση, έχει την ιδεολογία της τεχνολογίας.

Θα μπορούσε κανείς να περιμένει από έναν αχαλίνωτο καπιταλισμό να αφήσει αχαλίνωτες τις επιθυμίες: ο υλισμός του να εκπληρώνει την αναζήτηση της πνευματικότητας, το έλλειμμα στο 'είναι' να αντισταθμίζεται από την αύξηση του 'έχειν'. Όμως η ηγέτιδα δύναμη της καταναλωτικής κοινωνίας άρχεται σήμερα από ηγέτες που εμπνέονται από το θεό, που δανείζονται περισσότερο από τον απαγορευτισμό της δεκαετίας του 1920 από ό,τι από την επιτρεπτικότητα [permissiveness] της δεκαετίας του 1960: ο κοινωνικός φιλελευθερισμός αναμιγνύεται εύκολα με τον ηθικό συντηρητισμό του νόμου και της τάξης. Και μέχρι σήμερα οι βιαιότεροι αντίπαλοι της ηγεμονίας των ΗΠΑ υποστηρίζουν επίσης ότι αντλούν την έμπνευσή τους από τη θρησκευτική καθαρότητα.

Ο σημερινός ριζοσπαστικός αρχαϊσμός δεν έχει πολλά κοινά με τους αντιδραστικούς του παρελθόντος. Η φασιστική "αντίδραση" που γεννήθηκε από το αδιέξοδο του μεσοπολέμου έφερε ένα μετακαπιταλιστικό προσώπιο. Ο Μουσολίνι προσποιούνταν ότι ολοκλήρωνε την αντι-αστική επανάσταση που οι σοσιαλιστές δεν είχαν τα κότσια να επιτελέσουν, ο δε Χίτλερ αυτοαποκαλούνταν εθνικο-σοσιαλιστής. Την τελευταία εικοσαετία, μια σειρά από αντίπαλους έχει ξεπηδήσει όχι από την καρδιά, αλλά από την περιφέρεια του καπιταλισμού. Δεν έχουν σκοπό να υπερβούν τη μοντερνικότητα, τη δημοκρατία και τη μισθωτή εργασία. Επιθυμούν την επιστροφή σε μια κοινότητα πιστών, που ελπίζουν ότι θα κρατά υπό έλεγχο το εμπόρευμα και το χρήμα: το ιδανικό τους δεν είναι μετά-σοσιαλιστικό αλλά προ-καπιταλιστικό. Η μόνη αξία που έχει η θεωρία της σύγκρουσης των πολιτισμών είναι η έμφαση που δίνει στην έκταση που έχει πάρει αυτό το φαινόμενο. Το ριζοσπαστικό ισλάμ είναι η πιο ρητή του μορφή, όμως ο αριθμός των ουκ έχει τέλος, από τις εστίες των Ευαγγελιστών σε Αφρική και Αμερική μέχρι το κινεζικό Falun Gong. Ο φασισμός προτίθετο να καταστρέψει ένα ήδη ηττημένο εργατικό και επανα-

στατικό κίνημα, το οποίο όμως θεωρείτο ακόμη απειλή για την αστική τάξη πραγμάτων. Οι σημερινοί αρχαϊκοί συντηρητισμοί αποτελούν προϊόν μιας ανεξέλεγκτης μοντερνικότητας που δεν έχει να αντιμετωπίσει καμία κομμουνιστική προοπτική.

Καμιά κοινωνία δε μπορεί να λειτουργήσει χωρίς νόρμες που υπαγορεύουν και απαγορεύουν, που αξιώνουν μια κάποια καθολικότητα, που πηγαινούν πέρα από την σκέτη οργάνωση της αγοραπωλησίας, και που κάποτε αντιτάσσονται στα στενά επιχειρηματικά συμφέροντα. Η ελαχιστοποίηση αυτών των νορμών μέχρι να συμπέσουν με την ελεύθερη κυκλοφορία του εμπορεύματος και του κεφαλαίου καταλήγει σε έναν κόσμο που είναι ταυτόχρονα κοινωνικά ανηλεής και ηθικά μαλθακός, που σχετικοποιεί τα πάντα, που απορρίπτει τις κριτικές, έναν κόσμο όπου μοιάζει πια εξωφρενικό να πει κανείς: "έχω δίκιο και έχεις άδικο". Μπορεί η ελευθερία, η αδελφότητα και η ισότητα να είναι συνθήματα, όμως για να λειτουργήσουν ως τέτοια χρειάζονται μια αξιοπιστία, η οποία τώρα υποσκάπτεται από τον συστηματικό σχετικισμό. Οι χώρες που υπέφεραν περισσότερο από το σκάνδαλο με τις γελοιογραφίες του Μωάμεθ ήταν η Δανία και η Ολλανδία: οι ίδιες χώρες που έχουν προχωρήσει περισσότερο από όλες στη λογική της επίτευξης της ομοφωνίας, όπου η ισχυρογνωμία θεωρείται κάτι το σοκαριστικό, όπου συντηρητικά κόμματα έχουν γίνει δημοφιλή επειδή φαίνεται να εμμένουν σε αξίες και αρχές που τα άλλα κόμματα φαίνεται να έχουν αφήσει πίσω. Ένας καπιταλισμός που δεν ονειρεύεται είναι καταδικασμένος να τρεκλίζει. Το ίδιο ισχύει και για το προλεταριάτο που δεν ονειρεύεται: είναι καταδικασμένο να αποτύχει.

Ένα ευρέως γνωστό χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής, είναι ότι ωθεί τον καθένα μας να βρει το ρόλο του σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο τοπίο, που φυσικά εκδηλώνονταν διαφορετικά στο 19^ο αιώνα, την περίοδο του μεσοπολέμου, το μπουμ μετά το 1945, και τώρα: την τελευταία εικοσαετία έχει εμφανιστεί ένα διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα σε μια ευρέως διαδεδομένη πίστη στα τεχνολογικά επιτεύγματα και ένα βαθύ ιστορικό πεσιμισμό.

Υπάρχει μια προφανής αντίφαση στο λόγο [discourse] περί παγκοσμιοποίησης: υποστηρίζει ότι η τωρινή εξέλιξη είναι αναπόφευκτη, **και** ότι εμείς έχουμε τα ηνία σε αυτή τη διαδικασία. Όμως κάτι που μας επιβάλλεται, επιβάλλει και το δικό του πλαίσιο, και μας αφήνει μόνο μια περιθωριακή αυτονομία. Η κοινωνία μας έχει διευρύνει τις δυνατότητες προσωπικής ολοκλήρωσης, μέσω της εκπαίδευσης, των εργαλείων επικοινωνίας, του ελεύθερου χρόνου, της δυνατότητας ταξιδιών, κτλ. Όμως αυτή η ατομική αυτοπραγμάτωση επιτυγχάνεται κάτω από την επιρροή της "διαχειριστικής ιδεολογίας της επιτέλεσης [performance]" (A. Honneth): η σύγχρονη εργασία εκπαιδεύει τον καθένα να πουλά τον εαυτό του σε κάθε περίπτωση (όπως γράψαμε πιο πάνω, τα ενδιαφέροντα του ελεύθερου χρόνου γίνονται προτερήματα κατά την αναζήτηση εργασίας). Εκτός εργασίας, όλοι μας συνεχίζουμε να προσπαθούμε να είμαστε πιο ικανοί από τους ανταγωνιστές μας, πιο μοντέρνοι από χτες, να πηγαινουμε όλο και πιο πέρα, όλο και πιο γρήγορα. Κάθε αντικείμενο και κάθε ον είναι επεξεργασμένο σειριακά [serial-processed], ποσοτικοποιημένο, ταξινομημένο, **ενώ ταυτόχρονα** θεωρείται μοναδικό. Είκοσι χρόνια πριν, όταν το Γκολφ της Φολκσβάγκεν ήταν το πρώτο σε πωλήσεις ευρωπαϊκό αυτοκίνητο, οι αγοραστές του φαντάζονταν τον εαυτό τους σαν οδηγούς ενός διαφορετικού αυτοκινήτου. Η σύγχρονη επικοινωνία έχει τώρα πια ενσταλάξει αυτή την αντίφαση στην καρδιά της καθημερινής ζωής. Ο σύγχρονος άνθρωπος λαχταρά τα ίδια αντικείμενα με όλους τους άλλους, όχι για να είναι ίδιος, αλλά για να επιβεβαιώσει την ατομικότητά του. Πρέπει, για να λογαριάζεται ως ένα διακριτό εγώ, να μπορεί να "συνδέεται" με τους πάντες και τα πάντα, παντού και αυτοστιγμεί. Η γενική απώλεια της πίστης στο μέλλον δεν είναι άσχετη με τον (ανέλπιδο και γι' αυτό χωρίς τέλος) αγώνα κόντρα στο χρόνο, που μας

κάνει να ζούμε σε ένα αέναο παρόν όπου τα πάντα επείγουν, όπου τα πάντα πρέπει να γνωστοποιούνται και να αντιμετωπίζονται άμεσα. Ο αστός του 19^{ου} αιώνα καμάρωνε για το προνόμιο της ησυχίας στο δωμάτιο μελέτης του, όπου, απομονωμένος από το θόρυβο και την οχλοβοή, από τους ρυθμούς της βιομηχανίας, μπορούσε για λίγες ώρες να κάνει ό,τι επιθυμεί, δίχως να πρέπει να απαντά στο κουδούνι λες κι είναι κανένας υπηρέτης. Το σύγχρονο άτομο είναι τόσο μοναχικό που δεν αντέχει νά 'ναι μόνο του, να βρίσκεται σε ένα μέρος ή να ασχολείται με ένα πράγμα τη φορά: το ίντερνετ του παρέχει μια (εικονική) πανταχού παρουσία και ταυτοχρονία. Χρονιά τη χρονιά, αυτός ο σακάτης αγοράζει όλο και πιο εξεζητημένες τεχνολογικές πατερίτσες. Με μια πρώτη ματιά, αυτό δεν αποτελεί πρόβλημα για τη δημόσια τάξη: τα άτομα με ειδικές ανάγκες έχουν λιγότερες πιθανότητες να επαναστατήσουν. Όμως αυτή η αναπηρία εμποδίζει την *αυτονομία* που απαιτεί η μισθωτή εργασία από τον εργάτη, και άρα μειώνει την παραγωγική του αποδοτικότητα.

Ένα ασφαλές κριτήριο για να διακρίνουμε μια ιστορική μετάβαση που δεν έχει ολοκληρωθεί είναι η ανικανότητα να κατανοήσει τον εαυτό της. Ο καπιταλισμός αναπτύσσει περιορισμούς, επιβάλλει τον *κοινωνική ιδιοτέλεια* στους προλετάριους, βαραίνει πάνω στο σύνολο της ζωής τους περισσότερο από όταν δούλευαν δέκα ώρες την ημέρα, επιταχύνει την εργασία και την κατανάλωση, **όμως** υποστηρίζει ότι διακρίνεται από ειρήνη, και αντικαθιστά τα ιδανικά του μόχθου και της ιεραρχίας με αυτά του παιχνιδιού και της πρόσχαρης διάθεσης. Οι εξωτερικοί περιορισμοί δεν έχουν θέση στην σχολική αίθουσα, το γραφείο, το χώρο εργασίας, το σαλόνι, την κρεβατοκάμαρα. Τίποτα από-τα-πάνω: η νέα μόδα είναι το από-τα-κάτω. Όμως υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα σε πραγματικότητα και εικόνα. Οι αυταπάτες που έχει μια κοινωνία πρέπει να τη βοηθούν να ξεπερνά τις συγκρούσεις της, όχι να την ενθαρρύνουν να τις αγνοεί. Είναι αδύνατο να υποτάσσεται η εκπαίδευση στην οικονομία, να απαιτείται από τα σχολεία να προετοιμάσουν τη νεολαία για τη μελλοντική εργασία, και ταυτόχρονα το 1/3 της νεολαίας να κρατιέται μέσα σε ένα θεσμό που δεν τη μαθαίνει και πολλά, και στην καλύτερη περίπτωση την κοινωνικοποιεί. Είναι αδύνατο να εκπαιδευτούν τα αγόρια και τα κορίτσια να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της αναζήτησης εργασίας και της εργασιακής πειθαρχίας, λέγοντάς τα ότι θα μάθουν παίζοντας. Η αναγκαστική αυτονομία είναι μια αντίφαση εν τοις όροις. Η ίδια κοινωνία θέτει σε αμφισβήτηση την αυθεντία [authority] και αγορεύει περί κρίσης της αυθεντίας. Απαξίωσε τη χειρωνακτική εργασία των ανειδίκευτων μεταναστών εργατών, και τώρα απορεί που τα παιδιά τους θέλουν να βγάζουν χρήματα με το ποντίκι του Η/Υ και όχι έχοντας εκπαιδευτεί στο μοντάρισμα ή την οξυγονοκόλληση. Εξυμνεί το εύκολο χρήμα και αγανακτεί όταν τα μέλη της κατώτερης τάξης προσπαθούν να βγάλουν χρήματα παράνομα. Έρχεται μια στιγμή που αυτή η αντίφαση παύει να είναι βιώσιμη, που η *ψευδής συνείδηση* γίνεται αντιπαραγωγική. Η μελλοντική κοινωνική κρίση θα θέσει τέλος σε μια κατάσταση όπου ανεκτικότητα σημαίνει αναποφασιστικότητα, και θα αντικαταστήσει τη φαινομενική επιτρεπτικότητα με τον νόμο και την τάξη.

Σχετικός υπερπληθυσμός

Από τη μια μεριά, καθώς το κεφάλαιο αποδομεί παραδοσιακούς τρόπους ζωής, στερεί από πλατιές μάζες τους πόρους που είχαν πριν, και ενσωματώνει μονάχα ένα κομμάτι αυτών των μαζών στη μισθωτή εργασία. Από την άλλη, καθώς αντικαθιστά συνεχώς την εργασία με κεφάλαιο, περιοδικά απολύει ένα κομμάτι όσων προσέλαβε. Όπου το σύστημα είναι πιο δυναμικό, η αυξημένη παραγωγή και η δημιουργία νέων κλάδων απορροφούν το εργατικό πλεόνασμα. Αλλού, ή όπου το κεφάλαιο σταματά να επενδύει, εκα-

τομμύρια άνδρες και γυναίκες γίνονται ανεπιθύμητοι, πόσο μάλλον τώρα που η ιατρική πρόοδος κατεβάζει την παιδική θνησιμότητα και ανεβάζει το προσδόκιμο ζωής.

Δεν υπάρχει φυσικό όριο πάνω από το οποίο κάποια υπεράριθμα ανθρώπινα όντα θα στραφούν αναπόφευκτα στον ανταγωνισμό και την αμοιβαία καταστροφή. Το πρόβλημα είναι η αναλογία ανάμεσα στη δημογραφική μεγέθυνση μιας χώρας και την ικανότητά της να ενσωματώνει όσους καταφθάνουν, είτε από τις αγροτικές περιοχές της ίδιας χώρας, είτε από το εξωτερικό, δίχως να ξεχνάμε ότι οι πόροι μπορούν να επεκτείνονται όμως όχι επ' άπειρον, και ότι οι κοινωνικές δομές γίνονται πιο σκληρές. Σε έναν αιώνα, ο παγκόσμιος πληθυσμός ανέβηκε από το 1,5 στα 6 δισεκατομμύρια, και μπορεί να φτάσει τα 9 ανάμεσα στο 2050 και το 2100· όμως αυτά τα στοιχεία έχουν νόημα μόνο σε σχέση με το γιατί και το πώς ζούμε: 6 ή 9 δισεκατομμύρια δε θα τραφούν περιφερόμενα στην ύπαιθρο με ένα φτιάρι, ούτε αγοράζοντας σε drive-in υπεραγορές.

Η αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας είναι κάτι σχετικό. Λίγες χιλιάδες άνθρωποι είναι υπεράριθμοι σε μια έρημο· απεναντίας, εκατομμύρια μπορούν να ζουν δίπλα-δίπλα σε μια εύφορη κοιλάδα. Ωστόσο, όταν στοιβάζονται μαζί εξαθλιωμένα πλήθη, αναπτύσσονται ασθένειες και επιδημίες, που βρίσκουν πρόσφορο πεδίο εξάπλωσης με τα μαζικά ταξίδια εξαιτίας της μετανάστευσης προς εξεύρεση εργασίας, των πολιτικών αναταραχών ή του τουρισμού. Οι απώλειες εξαιτίας του AIDS στην Αφρική έχουν καταγραφεί εκτενώς· σε κάποιες χώρες μέχρι και το 1/3 του πληθυσμού είναι οροθετικό. Αυτή η πραγματικότητα είναι κοινωνική: οι ευάλωτοι πληθυσμοί είναι πιο επιρρεπείς στους ιούς και τη διάδοση ασθενειών. Μετά το 1914-18, η πανδημία της ισπανικής γρίπης σκότωσε 25 εκατομμύρια μέσα σε λίγους μήνες. Η δημογραφική αύξηση σήμερα συνοδεύεται από κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που εξασθενίζουν τους ανθρώπους και εντείνουν την ανισότητα. Καλύτερα στο νοσοκομείο του Ντάλας από του Ναϊρόμπι, εκτός κι αν είσαι φτωχός στο Ντάλας και πλούσιος στο Ναϊρόμπι. Όμως υπάρχουν όρια στο βαθμό ανισότητας που μπορεί να αντέξει ένα σύστημα. Υπερβολικά πολλοί φτωχοί ή νεκροί, υπερβολικά πολλή οικολογική και ανθρώπινη φθορά, θα έχουν καταστροφικές επιπτώσεις ως προς την κερδοφορία. Ο καπιταλισμός είναι μάλλον ασύμβατος με το χάος: ο αγώνας για τη ζωή και η επιβίωση του ικανότερου ευνοούν περισσότερο τον πλουτισμό των λίγων παρά τη διεύρυνση της μισθωτής εργασίας. Δεν γίνεται η άνοδος του πληθυσμού να ρυθμίζεται κυρίως από τους λιμούς, τις επιδημίες και τους πολέμους (αρκετά εκατομμύρια νεκροί στο Κονγκό τα τελευταία δέκα χρόνια).

Μεταναστεύσεις εκτός ελέγχου

Ο καπιταλισμός δίνει μια διαφορετική ώθηση στις μεταναστεύσεις, οι οποίες λαμβάνουν χώρα εδώ και χιλιετίες. Ανέκαθεν ανέπτυσε (και συχνά διαχώριζε) ζώνες παραγωγής και δεξαμενές εργασίας, όμως μέχρι τώρα κατάφερε να κρατά αυτές τις διαδικασίες υπό έλεγχο, κάτι που σήμαινε βία ενάντια στους προλετάριους, αλλά και βία ανάμεσα σε προλετάριους. Μετά το 1945, στη Γαλλία, η μεταφορά, η στέγαση και η επιτήρηση εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων που "εισάγονταν" από τη Βόρεια Αφρική έγινε ένας σωστός επιχειρηματικός κλάδος, υπό την επίβλεψη της αστυνομίας. Αυτοί οι ενήλικες προσλαμβάνονταν ως ανειδίκευτοι βιομηχανικοί εργάτες και οικοδόμοι, και πήραν μέρος σε κοινωνικούς αγώνες, όμως οι περισσότεροι μετά από λίγα χρόνια επέστρεψαν πίσω στην Αλγερία ή το Μαρόκο.

Σήμερα μεταναστεύει διπλάσιος αριθμός ατόμων σε σχέση με το 1985, αναζητώντας μικρότερη φτώχεια από αυτή που βιώνουν στη "δική" τους χώρα. Πρόσφατα μερικές εκατοντάδες Κινέζοι εγκαταστάθηκαν στη Ρουμανία, ελπίζοντας να πάρουν τις δουλειές των ντόπιων που έφυγαν για τη Δυτική Ευρώπη προσπαθώντας να κερδίσουν μεγαλύτε-

ρους μισθούς. Μόνο λίγοι, για την ώρα: τα μεγέθη θα αλλάξουν όταν η Κίνα κάνει ευκολότερη τη διαδικασία της μετανάστευσης, και όταν στους οικονομικούς και πολιτικούς πρόσφυγες αρχίσουν να προστίθενται και οι οικολογικοί πρόσφυγες. Μόνο το 7% της ανθρωπότητας ζει σήμερα στην Ευρώπη, στην οποία αντιστοιχεί το 30% της παγκόσμιας παραγωγής: αυτή η περιοχή (με τις περισσότερες χώρες να έχουν έναν πληθυσμό που γερνά) μοιραία θα αποτελέσει τόπο έλξης της μετανάστευσης σε πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από ό,τι το 1900 ή το 1950.

Το αφεντικό στην Γαλλία ή την Ιταλία βλέπει με χαρά τον ερχομό φτηνής (και συχνά λαθραίας) εργασίας από την Αφρική, την Ανατολική Ευρώπη, τη Μέση Ανατολή ή την Ασία. Ομοίως βλέπει και το αφεντικό στις ΗΠΑ την εισροή Λατινοαμερικάνων. Όμως, και σε αυτή την περίπτωση, ο καπιταλιστικός κόσμος δεν αποτελείται απλά από κεφάλαια που ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Όταν αντίπαλες κοινότητες έρχονται αντιμέτωπες, απειλείται η κοινωνική και πολιτική ισορροπία, ειδικά όταν τα μέτρα της παγκοσμιοποίησης μειώνουν τη κρατική ρύθμιση των μεταναστευτικών ροών. Οι μάζες που τίθενται σήμερα σε κίνηση διαφέρουν από τους Ευρωπαίους που δρασκελίσαν τον Ατλαντικό για να εγκατασταθούν στην Αμερική, από τους αγροτικούς πληθυσμούς του 19^{ου} και 20^{ου} αι. που μετακινήθηκαν από την επαρχία σε δουλειές της πόλης, από τους εργάτες άλλων ηπειρών που ωθήθηκαν προς τις γραμμές παραγωγής, τα εργοστάσια, τα ορυχεία, τη χαλυβουργία. Πολλοί από τους άνδρες και τις γυναίκες (οι περισσότεροι από τους οποίους δεν έχουν καμιά κατάλληλη για την αγορά εργασίας ικανότητα) που σήμερα έλκονται προς την Ευρώπη ή τις ΗΠΑ δε θα βρουν σταθερή εργασία.

Όλοι ξέρουν τη μοίρα που είχαν τα αλληπάλληλα και ανταγωνιζόμενα κύματα μεταναστών στο Νέο Κόσμο, των μαύρων των ΗΠΑ που κινήθηκαν από τον αγροτικό Νότο στον βιομηχανικό Βορρά, των νότιων Ιταλών που ήρθαν στο Τορίνο το 1960, των Αλγερίνων στις αυτοκινητοβιομηχανίες της Γαλλίας, των Τούρκων στη Γερμανία, των Μουσουλμάνων στη Βομβάη κτλ., και τις κοινωνικές εντάσεις που προκλήθηκαν από αυτές τις μορφές συνύπαρξης. "Διαίρει και βασίλευε..." Όμως η υπερβολική ένταση δεν ωφελεί την κοινωνική αναπαραγωγή. Σίγουρα η καπιταλιστική κοινωνία δε δημιουργεί αρμονία, και δεν ενοχλείται από αυτό που σήμερα αποκαλείται "εθνοτικές" διαιρέσεις, όσο τα κοινωνικο-εθνοτικά γκέτο επιτρέπουν ένα μίνιμουμ ενότητας, ή τουλάχιστον επανένωση. Ήταν φυσικό για όσους κατέφθαναν, να εγκαθίστανται και να ζουν κοντά σε εκείνους που υπήρχε μια κοινότητα συνηθειών και γλώσσας: η Μικρή Ιταλία στη Νέα Υόρκη, το Whitechapel για τους ανατολικοευρωπαίους Εβραίους στο Λονδίνο κτλ. Αυτή η κατάσταση συχνά συνοδευόταν από συγκρούσεις, όπως αυτές που περιγράφονται στο βιβλίο και το φιλμ *Gangs of New York*. Αργότερα ενσωματώνονταν στην κοινωνία, και οι περισσότεροι μετανάστες δεύτερης γενιάς έφευγαν από το "γκέτο". Η σημερινή σύσφιξη των ομάδων και των περιοχών αντιβαίνει στη λογική της κυκλοφορίας (ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, ανάμεσα σε κεφάλαια, ανάμεσα σε αγοραστές και πωλητές, ακόμη και ανάμεσα σε τάξεις), η οποία βρίσκεται στην καρδιά του σύγχρονου κόσμου.

Το εργατικό δυναμικό μιας χώρας ή μιας μεγάλης εταιρίας δεν απαρτίζεται από στοιχεία τα οποία θα μπορούσαν να προστίθενται όπως τα μέρη μιας μηχανής, λες και κάθε μισθωτός να μπορούσε να αποσπαστεί από εκεί που έμαθε την τέχνη του, τις ικανότητες ομαδικής δουλειάς, την πειθαρχία του. Ακόμη κι ο "νομάδας" διοικητικός [executive] δεν είναι ένα ουρανοκατέβητο άτομο: εκπαιδεύτηκε μαζί με άλλους, με συγκεκριμένους (αν και διάσπαρτους σε αρκετές χώρες) δεσμούς και σημεία αναφοράς. Χωρίς ένα μίνιμουμ από ρίζες, έρχεται ένα σημείο όπου ο νομαδισμός του διοικητικού στελέχους και η επισφάλεια του εξειδικευμένου εργάτη εμποδίζουν την κοινωνικότητα που είναι ζωτική για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Από τον εργοστασιακό χειρώνακτα μέχρι τον συμβεβλημένο [chartered] λογιστή, το "ανθρώπινο κεφάλαιο" είναι παραγωγικό επειδή είναι κοινωνικό, και δε μπορεί λειτουργήσει αν είναι διαιρεμένο σε άτομα που νοιάζονται μόνο για τον εαυτό τους, ή σε ομάδες εχθρικές αναμεταξύ τους. Ό,τι κι αν πει κανείς για το τέλος της εργατικής τάξης, συνεχίζει να υπάρχει κάτι που αποτελεί ένα σύνολο δομημένο από μια μακρά κοινή πολυεθνική ιστορία. Τίποτα δεν εμποδίζει τον εργάτη από το Μαλί από το να ενσωματωθεί μαζί με τους άλλους προλετάριους στην Γαλλία, όπως έκανε ο Ιταλός τον 20^ο αιώνα (αν και πολλοί τότε έλεγαν ότι ποτέ δε θα γίνει "πραγματικά" Γάλλος), σε περίπτωση που αυτός ο εργάτης βρεθεί στις ίδιες συνθήκες όπως ο Ιταλός του 1930 ή του 1950. Όλα εξαρτώνται από τη δυνατότητα ή μη της εύρεσης εργασίας (χωρίς να καταδικαστεί στις πιο ταπεινωτικές θέσεις), και από την ελπίδα κοινωνικής ανέλιξης για τα παιδιά του. Υπό τα τωρινά δεσμά της ανεργίας και της περιστασιακής απασχόλησης, οι εντάσεις ανάμεσα σε ομάδες διαφορετικής καταγωγής είναι αδύνατο να αποφευχθούν, και δε θα αποφευχθούν διακηρύσσοντας ότι όλα τα ανθρώπινα όντα είναι αδέρφια.

Δεν υπάρχει κάποιος ιδιαίτερος "φυσικός" αυθόρμητος ρατσισμός ή μια καθολική αγάπη ανάμεσα στους προλετάριους από ό,τι ανάμεσα στους ανθρώπους εν γένει. Δεν υπάρχει όριο πάνω από το οποίο ένα συγκεκριμένο ποσοστό "παρείσακτων" αρχίζει και προκαλεί εχθρικότητα ανάμεσα στους ντόπιους. Η ξеноφοβία δεν είναι ένα λανθάνον υπόγειο ρεύμα που περιμένει να έρθει στο προσκήνιο. Ο ρατσισμός δεν παραμονεύει στις σκιές: εμφανίζεται όταν μια γενική κατάσταση τον κάνει να υπάρξει. Η (δύσκολη αλλά αποτελεσματική) αδελφικότητα ανάμεσα σε Βορειοαφρικανούς και Γάλλους (και Γιουγκοσλάβους, Πορτογάλους, κτλ) συναδέλφους το 1970 ήταν αποτέλεσμα κοινών αγώνων: με το μαρasmus αυτών των αγώνων διαλύθηκε και η αδελφικότητα. Τότε, πολλοί από τους ανειδίκευτους μετανάστες εργάτες αφέθηκαν στην τύχη τους από την κρίση και την ανεργία. Ταυτόχρονα, μακράν από το κερδίσουν την "προαγωγή της δεύτερης γενιάς", τα παιδιά αυτών των μεταναστών είχαν να αντιμετωπίσουν ένα συνδυασμό από δυσκολίες: την αποτυχία στο σχολείο, το να είναι μη-"λευκοί", τη ζωή σε ξεχαρβαλωμένες συνοικίες, και πάνω από όλα το να είναι αποκομμένα από μια εν πολλοίς διαλυμένη εργατική κοινότητα. Ο πατέρας έζησε τον πάτο της χειρωνακτικής εργασίας: ο γιος είναι εγκλωβισμένος στη φτώχεια. Η αδιαφορία ή ο ανταγωνισμός κυριαρχούν, και αναπτύσσουν την ανάγκη αναζήτησης μιας ταυτότητας. Θα χρειαστεί να ξεσπάσουν νέοι αγώνες για να επανακτηθεί η αδελφικότητα. (Μια άλλη σκοπιά στον κατακερματισμό του κόσμου μας δίνει το γεγονός ότι η σημερινή ξеноφοβία έχει συχνά να κάνει με περιφέρειες κρατών: το κόμμα Vlaams Belang στο Βέλγιο, η Λίγκα του Βορρά στην Ιταλία, η ETA στη χώρα των Βάσκων...).

Όταν οι ροές της εργασίας ξεφεύγουν από την κρατική διαχείριση, η κεντρική εξουσία αντιδρά με το να κλειδαμπαρώνεται: ένα τείχος ανάμεσα σε Μεξικό και ΗΠΑ, φραγμοί ανάμεσα σε Υεμένη και Σαουδική Αραβία, στρατιωτική επιτήρηση του στενού του Γιβραλτάρ, των ακτών της Ιταλίας... Το 1960, το ότι το τείχος του Βερολίνου απέτρεπε τους Ανατολικογερμανούς από το να πάνε στη Δύση προς αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής ήταν η αποδοχή της ήττας εκ μέρους της εξουσιαστικά σχεδιαζόμενης παραλλαγής του καπιταλισμού ως προς τον ανταγωνισμό της με τον πιο αποτελεσματικό δημοκρατικό της αντίπαλο: τώρα είναι η Δύση που επιθυμεί να αποτρέψει τους μη-Ευρωπαίους από το να έχουν πρόσβαση στα προνόμιά της.

Η παγκοσμιοποίηση ισοδυναμεί με ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίου, εμπορευμάτων, και ιδεών. Ωστόσο επιχειρεί να μπλοκάρει την κυκλοφορία εκείνου του εμπορεύματος από το οποίο εξαρτώνται όλα τα υπόλοιπα: της εργασίας. Αργότερα ή γρηγορότερα

ο καπιταλισμός θα πρέπει να λύσει αυτή την αντίφαση. Τα τείχη δε θα σταματήσουν τους ανθρώπους.

Ο χείριστος όλων των δυνατών κόσμων

Οι λιμοί που ρήμαζαν την Ινδία⁵ αποτελούν παρελθόν για την ώρα, και η στατιστικά καταγραμμένη εξαθλίωση έχει μειωθεί. Όμως οι παράνομες και ημι-νόμιμες παραγκουπώσεις που στεγάζουν ένα μεγάλο κομμάτι των 16-18 εκατομμυρίων κατοίκων της Βομβάης δε θα πάνε πουθενά: ένα εκατομμύριο άνθρωποι έρχονται σε αυτή την πόλη κάθε χρόνο, περιμένοντας να βρουν εργασιακές, υγειονομικές και εκπαιδευτικές συνθήκες καλύτερες από την επαρχία. Κάποιοι παρατηρητές ερμηνεύουν την **υπερ**-αστικοποίηση σε Ασία και Αφρική ως σημάδι μιας προσαρμογής (που αν και επιβλήθηκε έγινε αποδεκτή) στη μοντερνικότητα. Ενδεχομένως, όμως υπάρχει μια διαφορά: το 1950 και το 1960, ο νεαρός καπιταλισμός της Ινδίας έθετε στον εαυτό του το καθήκον να χτίσει κάποτε "πραγματικές" κατοικίες για όλους. Η εκκαθάριση των παραγκουπώσεων δεν είναι πια στην ατζέντα. Στη Λατινική Αμερική, καθώς είναι αδύνατο να μετασχηματιστούν οι *φασέλας* σε δημοτικές κατοικίες, οι αρχές παρέχουν ένα υποτυπώδες οδικό δίκτυο και κάποιους κεντρικούς αγωγούς ύδρευσης και ηλεκτρισμού. Συχνά αυτά τα δίκτυα λειτουργούν υπό τη διεύθυνση συμμοριών που έχουν μαφιόζικα χαρακτηριστικά· όμως κάποιες φορές τα διαχειρίζονται μορφές συμμετοχικής δημοκρατίας. Δεν υπάρχει τίποτα καινούργιο στο γεγονός ότι η κοινωνική ρύθμιση οργανώνεται σύμφωνα με διαφορές που βασίζονται σε ηλικία, περιοχή, κάστα ή θρησκεία. Το νέο συνίσταται στο ότι αυτή η λογική του "μπαλώματος" μετατρέπεται σε κανόνα. Η κοινωνική επανένωση επιτυγχάνεται μέσω της διαίρεσης.

Είναι η πρώτη φορά που περισσότεροι άνθρωποι ζούνε σε πόλεις παρά σε αγροτικές περιοχές, και οι ρυθμοί επιτάχυνσης του φαινομένου διαφέρουν από τα χαρακτηριστικά της φυγής από την επαρχία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Δεκατέσσερις πόλεις έχουν ήδη μια παραγκούπολη με πληθυσμό άνω του ενός εκατομμυρίου. Και εδώ, δεν έχουμε να κάνουμε με κάτι που ο καπιταλισμός ως κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό σύστημα δε μπορεί να αντέξει, όμως το ερώτημα είναι πόσο απέχουμε από το κρίσιμο σημείο.

Η Αυτοκρατορική Ρώμη (με το ένα εκατομμύριο κατοίκους) ήταν ένα υπερμεγέθες και παρασιτικό κεφάλι ενός σώματος από το οποίο τρεφόταν και έπρεπε να επεκτείνεται για να τρέφεται. Τελικά η αυτοκρατορία υπερεπεκτάθηκε μέχρι το σημείο να μη μπορεί να διατηρηθεί. Όμως η ρωμαϊκή παγκόσμια κρίση συνέχιζε για αιώνες, επειδή κανένα άλλο αστικό κέντρο δε μπορούσε να αμφισβητήσει την ηγεμονία της Ρώμης. Ο σύγχρονος βιομηχανικός πολιτισμός πολλαπλασιάζει τους ανταγωνιστές, και επιταχύνει την άνοδό τους.

Οι λειτουργίες που έχουν οι πόλεις αλλάζουν. Από τον 18^ο αιώνα και δώθε, οι πόλεις της Ευρώπης αποτελούσαν τόπους συνάντησης για την προσφορά και τη ζήτηση εργασίας. Στις μέρες μας η αστική ανάπτυξη είναι σε μεγάλο βαθμό αποκομμένη από την οικονομική ανάπτυξη. Οι άνθρωποι δεν έρχονται πια στις πόλεις για να βρουν δουλειά. Μπορεί να βρουν, ή και όχι. Μετεγκαθίστανται στις πόλεις για να ζουν λιγότερο άσχημα από ό,τι σε μια απο-δομημένη επαρχία. Η πόλη σήμερα δεν είναι τόσο μια δεξαμενή εργασίας, όσο ένα μέρος όπου μπορεί κανείς να τα βγάλει πέρα με μια (πιο υποφερτή) φτώχεια που είναι προορισμένη να ανακυκλώνεται, επειδή μεγάλο κομμάτι της διαθέσιμης

⁵ Οι συγγραφείς αναφέρονται στους μεγάλους έκτασης λιμούς που έπλητταν την Ινδία καθόλη τη διάρκεια της αποικιοκρατίας (1765-1947).

εργατικής δύναμης δεν πρόκειται να προσληφθεί, και είναι καταδικασμένο να παραμείνει ανθρώπινο πλεόνασμα, κάτι περιττό, χωρίς πολλές διεξόδους.

Η σύγχρονη αστική εξάπλωση [sprawl] δεν τρέφεται απλά με τις περιοχές που βρίσκονται στα άμεσα όριά της: τείνει να καταβροχθίζει τον εαυτό της. Κάποια τυπικά χαρακτηριστικά του Λάγκος, της Πόλης του Μεξικού (η οποία έχει τη μεγαλύτερη παραγωγή του κόσμου: 4 εκατομμυρίων κατοίκων) ή του Σάο Πάολο αρχίζουν και εμφανίζονται στις λεγόμενες πλούσιες χώρες, και δε μιλούμε μόνο για το Λος Άντζελες: κοινωνικός δαρβινισμός στις εξαθλιωμένες συνοικίες, παραοικονομία, εθνικές αποσχίσεις⁶: οι ανώτερες τάξεις οχυρώνονται, εμφανίζονται κοινότητες ελεγχόμενης πρόσβασης⁶, οι δημόσιοι χώροι ιδιωτικοποιούνται και στρατιωτικοποιούνται. Συνεπώς, έχουμε όξυνση της κοινωνικής πόλωσης, συχνά εν τη απουσία ταξικής πάλης. Ο ρόλος ενσωμάτωσης, ενοποίησης που επιτελούσε ο εμπορικός δρόμος συχνά παύει να υπάρχει (όπως και αρκετοί εμπορικοί δρόμοι). Οι κοινωνικές ομάδες συναντιούνται μόνο στο σουπερμάρκετ ή τις ουρές στα μούλτιπλεξ. Αυτή η κατάσταση δεν έχει τίποτα το ριζοσπαστικό αυτή καθαυτή: η κοινωνική ρηγμάτωση δεν αρκεί για να προκληθεί μια εξέγερση, πόσο μάλλον μια επανάσταση. Όμως είναι αρνητική (και πιθανά εκρηκτική) για τον καπιταλισμό. Οι παρισινόι Απάτσι του 1900 και οι Άγγλοι τέντυ μπούς του 1960 αντιμετωπίστηκαν επειδή υπήρχαν ευκαιρίες εργασίας: η περιθωριακή συμπεριφορά διατηρούνταν εντός ορίων, και δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τη γενική σταθερότητα. Όμως η κλίμακα αλλάζει όταν σε ολόκληρα τετράγωνα ο κόσμος ζει περισσότερο με το επίδομα και ημιπαράνομες δραστηριότητες, παρά από τη μισθωτή εργασία. Ο κατακερματισμός δυσχεραίνει τις συνθήκες παραγωγής-αξίας.

Κανένα σύστημα δε μπορεί χρησιμοποιεί επ' αόριστον ως κύριο παράγοντα κοινωνικής σταθεροποίησης τον νόμο και την τάξη. Δε γίνεται δουλειά με ΜΑΤ και σεκιουριτάδες σε Ευρώπη και Βόρεια Αμερική, και ομάδες δολοφόνων και ιδιωτικούς στρατούς αλλού. Η κερδοφορία του κεφαλαίου συνεπάγεται την ικανότητα να συνενώνει τους ανθρώπους που κυριαρχούνται από αυτό, την ικανότητα να τους παρέχει όχι μόνο φαγητό και κινητά τηλέφωνα, αλλά και ένα μίνιμουμ συλλογικότητας, και άρα ένα κοινωνικά αξιοπρεπές μερίδιο σε μια ζωή στην πόλη που να έχει νόημα.

Οικολογία: μια δυσάρεστη αλήθεια

Κανείς δεν ξέρει πόσους βαθμούς Κελσίου θα ανεβούν οι μέσες θερμοκρασίες (ή έχουν ήδη ανεβεί), ή τι συμβάλλει περισσότερο στη υπερθέρμανση του πλανήτη, το διοξείδιο του άνθρακα ή το μεθάνιο. Αυτό που ξέρουμε με βεβαιότητα είναι ότι η ανθρωπότητα παίζει σημαντικό ρόλο στην κλιματική αλλαγή.

Ο πιο μοντέρνος τρόπος ζωής που προωθούνταν από τον καπιταλισμό, και που ακόμη και τώρα παρουσιάζεται ως ο πλέον επιθυμητός, δηλ. ένα αυτοκίνητο για κάθε ενήλικα, μια μονοκατοικία ανά οικογένεια, με πισίνα και γκαζόν, ποτέ δε προοριζόταν για όλους, και όλοι γνωρίζουμε ότι αυτός ο πλούτος για να υπάρξει χρειαζόταν ανέκαθεν πολλή φτώχεια στα πέριξ (αλλά κατά προτίμηση όχι πολύ κοντά). Τα θέλγητρα του Ντελφτ είχαν ως προϋπόθεση ότι πίσω από τα κανάλια που ζωγράφιζε ο Βερμέερ, οι προλετάριοι μοχλούσαν σε εργοστάσια που σήμερα λέμε ότι αποτελούσαν ντροπή για το περιβάλλον.

Όταν ο κόσμος λυπάται που η οικολογία σχεδόν για όλες τις κυβερνήσεις αποτελεί μια δευτερεύουσα υπόθεση, ξεχνά ότι οι πολιτικοί δρουν με λογικό τρόπο, ως διαχειρι-

⁶ *Gated communities*. Στα ελληνικά χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω αποδόσεις: περίφρακτες, κλειστές, φρουρούμενες κοινότητες.

στές της κοινωνίας όπως αυτή υπάρχει. Ο καπιταλισμός έχει τη δική του οικολογία: *πράγματι* φροντίζει για το περιβάλλον... σύμφωνα με το τι είναι ο ίδιος.

Η επιχείρηση είναι στον πυρήνα του σύγχρονου κόσμου. Αντίθετα με προκαπιταλιστικές κοινωνίες, στις οποίες η παραγωγή ήταν ενσωματωμένη στο υπόλοιπο της κοινωνικής ζωής, και δεν υπήρχε οικονομία ως τέτοια, [στον καπιταλισμό] κάθε επιχείρηση λειτουργεί σαν μια (θεωρητικά) κλειστή μονάδα που παίρνει όσο περισσότερο και όσο φτηνότερα κάτι εξωτερικό ως προς αυτήν, και βάζει αυτά τα στοιχεία στη δουλειά, με σκοπό να αποκομίσει το μέγιστο δυνατό κέρδος: μίνιμουμ εισερχόμενα στοιχεία, μάλξιμουμ εξερχόμενα. Αφού πληρώσει για ό,τι χρησιμοποιεί (πρώτες ύλες, μηχανές και εργασία) και τη φορολογία της, η επιχείρηση δε χρωστά τίποτα σε κανένα, και μόνο σε έναν ελάχιστο βαθμό ενδιαφέρεται για το τι συμβαίνει πέρα από τις πύλες του εργοστασίου, τα λογιστικά της βιβλία και τις επιστροφές φόρου. Στην παραδοσιακή Μαύρη Αφρική, ακόμη και σήμερα, όλοι οφείλουν κάτι (ένα κρεβάτι για το βράδυ, ένα γεύμα, μια μεταφορά, ένα δάνειο, μια βοήθεια) σε ένα συγγενή ή σε κάποιο φίλο: το δώρο συνεχίζει να σημαίνει κάτι. Απεναντίας, κομμάτι της φύσης του κεφαλαίου (και μια από τις αιτίες της αποτελεσματικότητάς του) είναι ότι αντίθετα με προκαπιταλιστικές κοινωνίες ή κοινωνίες που βρίσκονται υπό την "τυπική" κυριαρχία του κεφαλαίου, η οικονομία υπάρχει χωριστά από το υπόλοιπο της κοινωνικής ζωής. Το κεφάλαιο φέρει ευθύνη μόνο για ό,τι αγοράζει, παράγει και πουλά. Αυτός ο "εγωισμός" δεν είναι αποτέλεσμα της απληστίας των αστών: προέρχεται από την ίδια τη φύση του καπιταλισμού ως άθροισης ξεχωριστών μονάδων που συναντούνται στην αγορά.

Το μόνο όριο σε αυτή τη λογική είναι ιστορικό και κοινωνικό. Ο ιδιοκτήτης μιας βιοτεχνίας του 1850 θα έβγαινε εκτός εαυτού αν κάποιος ερχόταν και του έλεγε ότι πρέπει να πληρώνει τους εργάτες του όταν δε δουλεύουν: "Αν χρειάζονται χρήματα όταν είναι άνεργοι, άρρωστοι ή πολύ μεγάλοι, ας κάνουν οικονομίες...". Χρειάστηκε ένας αιώνας εργατικής πίεσης για να συνεισφέρουν οι αστοί στις διακοπές μετ' αποδοχών, τα επιδόματα ανεργίας, τα συνταξιοδοτικά ταμεία, και σε αυτό που σήμερα ονομάζουμε κοινωνική ασφάλιση.

Αυτό ισχύει και για τα "φυσικά" στοιχεία που υπάρχουν έξω από την επιχείρηση. Δεν υπάρχει κάποιος ενδογενής λόγος για τον οποίο ένα κοινωνικό σύστημα θα όφειλε να νοιάζεται περισσότερο για τις μέλισσες ή τους πολιτικούς πάγους από τα βάσανα ή την υγεία των ανθρώπινων όντων που βρίσκονται υπό την εξουσία του. Η λογική και η ηθική λίγη εφαρμογή έχουν εδώ.

Ωστόσο, όπως κάθε άλλο κοινωνικό σύστημα, ο καπιταλισμός πρέπει να διασφαλίζει ότι αυτό που βρίσκεται υπό την εξουσία του θα συνεχίσει να ζει και να αναπαράγεται. Αυτό ο καπιταλισμός το καταφέρνει σύμφωνα με τη φύση του. Ο καπιταλισμός γιγαντώνεται σε μια ολοένα εντατικότερη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, εξαντλεί το κάρβουνο και το πετρέλαιο εκατομμύριων ετών σε δυο-τρεις αιώνες, αντλεί τον υδροφόρο ορίζοντα χωρίς να τον ανανεώνει, προκαλεί την εξασθένηση του εδάφους και μετά το βελτιώνει με λιπάσματα που το φτωχαίνουν ακόμη περισσότερο, και έπειτα το εμπλουτίζει με ακόμη περισσότερα χημικά. Ο καπιταλισμός διορθώνει συνεχώς την ανισορροπία που παράγει με ημίμετρα, που προκαλούν νέες ανισορροπίες, οι οποίες διορθώνονται με ακόμη περισσότερη τεχνολογία.

Όσο βλαβερή κι αν είναι αυτή η διαδικασία, από οικονομική άποψη έχει λογική όσο καταφέρνει να βρίσκεται διαρκώς ένα βήμα μπροστά από τον εαυτό της. Καθώς ο βιομηχανικός πολιτισμός επεκτάθηκε σε όλη την υφήλιο, σταδιακά άρχισε να εκμεταλλεύεται το σύνολο της φύσης και της ανθρωπότητας. Όμως είχε τη δυνατότητα να αναπαράγεται μόνο με το να αφήνει έξω από τα όριά του απέραντους φυσικούς και ανθρώπινους

πόρους, τους οποίους απομυζούσε πριν μετακινηθεί σε άλλες πηγές. Όσο το σύστημα ήταν περιορισμένο σε ένα τμήμα του πλανήτη, το αποτέλεσμα ήταν ένα μίγμα καταναλωτικού παραδείσου και ανθρώπινων και φυσικών καταστροφών, όμως η αντίφαση μπορούσε να διαιωνίζεται. Αν η εντατική καλλιέργεια δημιουργεί μια περιοχή ξηρασίας [dust bowl], οι καλλιεργητές αλλάζουν τις μεθόδους τους ή πηγαίνουν αλλού για καλλιέργεια. Αν ένα εργοστάσιο καταστρέφει το περιβάλλον του, κανείς δεν εμποδίζει τους ντόπιους από το να φύγουν. Οι σταθμοί πυρηνικής ενέργειας βρίσκουν φτωχές χώρες για να αποθέσουν τα τοξικά απόβλητα. Οι 3800 νεκροί του Bhopal δεν έφεραν το τέλος της χημικής βιομηχανίας της Ινδίας, ούτε της εταιρίας Union Carbide. Η εξαφάνιση των ειδών και η συρρίκνωση της θάλασσας της Αράλης δε έκαναν τη Γη να πάψει να γυρίζει – ούτε το κεφάλαιο. Ωστόσο μακροπρόθεσμα, η υπερκαταστροφή μπορεί να μπλοκάρει την αναπαραγωγή του κεφαλαίου και της κοινωνίας του. Η παρόξυνση της παραγωγής και της κατανάλωσης στις παλιές βιομηχανικές χώρες, και η επιταχυνόμενη μεγέθυνση χωρών όπως η Κίνα και η Ινδία, προκαλούν περιβαλλοντικές αντιφάσεις που είναι λιγότερο διαχειρίσιμες...

...πόσο μάλλον σε μια κοινωνία που πια βασίζεται στην ελάχιστη εργασία και τον ελάχιστο χρόνο. Η προτεραιότητα που δίνεται στην ακρήστευση λόγω παλαιότητας και τους ταχείς κύκλους εργασιών, τη γοργή κυκλοφορία τεχνικών, ιδεών, πραγμάτων και όντων, σημαίνει ότι δίνεται προτεραιότητα στο σήμερα με τίμημα το αύριο. Αν ισχύει ότι μπαίνουμε σε μια άυλη εποχή, τότε η υλικότητα των μελλοντικών πόρων και των πηγών ενέργειας μοιάζουν πιο εύκολα προβλήματα. Όποιος νομίζει ότι οι υπολογιστές κυβερνούν τον κόσμο θα νομίζει επίσης ότι αυτός ο κόσμος, αντίθετα με το παρελθόν όταν τα εργοστάσια καταβρόχθιζαν κάρβουνο κι ατσάλι, δε χρειάζεται παρά λίγο ηλεκτρισμό, που σύντομα θα παρέχεται από τον ήλιο και τον άνεμο: μια μικροτουρμπίνα στην οροφή μου, ένας ηλιοσυλλέκτης στο περβάζι μου, και το λάμπτοπ μου δε θα ξεμείνει ποτέ από ενέργεια... Κάθε κοινωνία είναι θύμα των μύθων της. Μια οικονομία που φαντάζεται τον εαυτό της να στηρίζεται στη γνώση, και αντικαθιστά την πραγματικότητα με την εικονικότητα και τον εργάτη με τον χειριστή συμβόλων, αδυνατεί να κοιτάξει το μέλλον της. Πώς θα μπορούσε να δράσει πάνω στη δική της **αναπαραγωγή** όταν υποστηρίζει ότι έχει υπερβεί την ενοχλητική **παραγωγή**; Ο καπιταλισμός είναι άπιαστος στη βραχυπρόθεσμη άνοδο της παραγωγικότητας, όμως η προετοιμασία για το μέλλον (του δικού του μέλλοντος συμπεριλαμβανομένου) ποτέ δε θα γίνει το φόρτε του.

Το ενδιαφέρον για τη "βιώσιμη" ανάπτυξη δεν είναι χωρίς προηγούμενο. Ο καπιταλισμός ανέκαθεν έπρεπε να διατηρεί τον εαυτό του. Εκτός των άλλων έπρεπε να ανανεώνει τις πηγές ενέργειάς του, τις πρώτες ύλες και το εργατικό δυναμικό του. Όπως οι μισθοί δε γίνεται να διατηρούνται διαρκώς κάτω από ό,τι απαιτείται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (αλλιώς οι εργάτες λιμοκτονούν και πρέπει να αντικατασταθούν από άλλους, κάτι που μόνο στις αποικιακές χώρες ήταν εφικτό), έτσι και η βιομηχανία δε γίνεται να προχωρά χρησιμοποιώντας για πάντα μη-ανανεώσιμους πόρους κεντρικής σημασίας. Δεν εννοούμε κεντρικής σημασίας από μια ηθική, ανθρώπινη ή φυσική σκοπιά, αλλά από τη σκοπιά της αναπαραγωγισιμότητας ολόκληρου του συστήματος. Έρχεται η ώρα που το γενικό καλό του πλανήτη, οι άνθρωποι και τα ζώα που ζουν σ' αυτόν, όπως επίσης και τα δέντρα, το Γκολφ Στρημ κτλ., δε θα γίνεται να αφήνονται στην άκρη ως εξωτερικοί παράγοντες: θα πρέπει να εισάγονται σε ό,τι είναι αναγκαίο για να παραχθεί ένα κερδοφόρο αποτέλεσμα.

Το ενεργειακό πρόβλημα παραπέμπει στην αδυναμία της εποχής μας να θέσει υπό αμφισβήτηση τον τρόπο ζωής της. Ο σύγχρονος καπιταλισμός δεν καταφέρνει να εναρμονίσει αυτό που παράγει με τις **επικερδείς** πηγές ενέργειας που απαιτούνται για την πα-

ραγωγή του. Το αναπτυξιακό του μοντέλο δε γίνεται να επεκταθεί σε όλο τον κόσμο: ωστόσο επεκτείνεται. Δεν υπάρχει ένας συλλογικός καπιταλιστικός νους, όμως μετά το 1945, οι ισχυρότερες ζώνες [του καπιταλισμού] απέκτησαν τα μέσα για να διασφαλίσουν την ύπαρξη μιας κοινωνικής σχέσης και ενός επιπέδου κατανάλωσης. Αυτό που ήταν καταστρεπτικό, άλλα εφικτό για το ένα πεντηκοστό του ανθρώπινου είδους, δε γίνεται να λειτουργήσει για όλη την ανθρωπότητα, ούτε καν για το ένα πέμπτο. Εξήντα χρόνια μετά την απαρχή του μεταπολεμικού μπουμ, αυτό το σύστημα είναι δομικά ανίκανο να κόψει ταχύτητα (η επιβράδυνση θα ερχόταν σε αντίφαση με τη λογική της υπερσυσσώρευσης) και συγκυριακά ανίκανο να μετασχηματιστεί (αυτό θα ήταν εφικτό μόνο υπό την πίεση μιας δυναμικής σχέσης κεφαλαίου-εργασίας). Η αντιστροφή της πορείας της μεγέθυνσης είναι ασύμβατη με ένα κεφάλαιο που για την ώρα αδυνατεί να επινοήσει μια νέα καταναλωτική κοινωνία.

Το ανερχόμενο ενεργειακό κόστος θα ασκήσει μεγάλη πίεση στην τωρινή διαιώνιση του συστήματος. Η παραγωγή και η πώληση των εμπορευμάτων θα ακριβύνουν, επειδή το χαμηλό κόστος εξαρτάται από την "επανάσταση στις μεταφορές", η οποία θα επαπειληθεί από το ακριβότερο πετρέλαιο. Θα συνεχίσουν να είναι κερδοφόρα τα γεμάτα από "made in Asia" αγαθά εμπορευματοφόρα πλοία, τα φορτηγά που τα μεταφέρουν στο σουπερμάρκετ, οι αεροπορικοί στόλοι με τους τουρίστες τους;

Το αυτοκίνητο ιδιωτικής χρήσης ταιριάζει γάντι με έναν πολιτισμό που εξυμνεί το άτομο. Ωστόσο, αντίθετα με το 1960, σήμερα όλο και περισσότερο θεωρείται σαν ένα απολύτως αναγκαίο βάρος (απεναντίας ο υπολογιστής αποτελεί έμβλημα ελευθερίας: θα είναι όμως για πάντα;). Έχει ενδιαφέρον ότι η Καλιφόρνια, αυτό το τερατώδες απαύγασμα του κόσμου μας, σήμερα υποβάλλει μηνύσεις στους μεγάλους τοπικούς αυτοκινητοπαραγωγούς για πρόκληση "δημόσιας όχλησης". Στους συγχρόνους μας δεν αρέσει αυτό που κάνουν, ωστόσο συνεχίζουν να το κάνουν. Καθώς το Ι.Χ. με μηχανή εσωτερικής καύσης θα συνεχίσει να αποτελεί τουλάχιστον για μια-δυο δεκαετίες ακόμη το αναγκαίο μέσο μετακίνησης για περίπου ένα δισεκατομμύριο ανθρώπους που ζουν με παγωμένους μισθούς και είναι αναγκασμένοι να κάνουν αποταμιεύσεις για τη σύνταξη, θα υπάρχει λιγότερο χρήμα για ξόδεμα στα Καρφούρ ή τα πολυκαταστήματα. Τα χρήματα που ξοδεύονται για το αυτοκίνητο θα μειωθούν στο ελάχιστο: το ατομικό/οικογενειακό όχημα θα χάσει τη συμβολική και συναισθηματική του αξία, και θα γίνει μια αναγκαιότητα όπως η θέρμανση. Σε μια εποχή εντεινόμενου ατομικισμού, είναι αδύνατο οι άνθρωποι να χαίρονται με αυτό που θεωρούν ως την ελευθερία να επιλέγουν όποια ταινία θέλουν στην pay-TV, να σερφάρουν από το ένα προϊόν στο άλλο στο ίντερνετ, και μετά να αρκούνται με τις δημόσιες συγκοινωνίες. Δεν προβλέπουμε το τέλος του αυτοκινήτου: επισημαίνουμε μια εντεινόμενη ασυμφωνία ανάμεσα στο σύγχρονο τρόπο ζωής (και ιδεολογίας) και την καπιταλιστική κερδοφορία.

Δεν υπάρχει τεχνικό πρόβλημα που ο καπιταλισμός να μη μπορεί να λύσει. Το όριό του είναι κοινωνικό. Η (διευρυμένη, με την συσσώρευση) αναπαραγωγή του συνεπάγεται την αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους και της ζωής πάνω στη γη: όσο υπάρχει, ο καπιταλισμός θα τα αναπαράγει, με τον τρόπο του, με τίμημα εκατομμύρια νεκρούς, ίσως εκατοντάδες εκατομμύρια, όχι επειδή είναι πιο μοχθηρός από προηγούμενες καταστροφικές δυνάμεις, αλλά επειδή η βιομηχανία του παρέχει πολύ περισσότερες καταστροφικές δυνάμεις. Αν η ζωή καταστεί αδύνατη πάνω στην επιφάνεια της γης, το δίχως άλλο αυτός ο πολιτισμός θα βρει τρόπους οι επιζήσαντες να τα βγάλουν πέρα υπογείως.

Ο καπιταλισμός χειρίζεται την ιστορία και τη φύση με τους όρους του, οι οποίοι προκύπτουν από την εγγενή λογική του. Μπορεί να αλλάξει πολύ (και έχει αλλάξει), όμως η βαθιά του φύση δεν αλλάζει. Καμιά ανθρώπινη επιταγή ή οικολογική κατάσταση εκτά-

κτου ανάγκης δεν αρκεί για να τον αναγκάσει να εγκαταλείψει αυτά τα βασικά χαρακτηριστικά του. Οι ειδικοί υπολογίζουν ότι αν κάθε χρόνο δαπανούσε το 1% της συνολικής παραγωγής στην οικολογία, η παγκόσμια οικονομία θα μπορούσε να αποφύγει (διαφορετικά αναπόφευκτες) ζημιές ύψους ανάμεσα στο 5% και το 20% της παραγωγής αυτής. Ένας σοβαρός οικογενειάρχης δε θα δίσταζε στιγμή. Ο καπιταλισμός δεν είναι οικογένεια. Οι αστοί αντιδρούν ως αστοί. Βλέπουν, εντελώς κανονικά, την οικολογία αφενός σαν ένα νέο οικονομικό κλάδο και αφετέρου σαν ευκαιρία για βιομηχανικές καινοτομίες. Ο έλεγχος της ρύπανσης δημιουργεί εμπορεύσιμα δικαιώματα ρύπων τα οποία μπορεί κανείς να αγοράσει, να πουλήσει, ή να στοιχηματίσει πάνω τους, όπως με κάθε άλλο τυπικό προϊόν της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Η επέκταση της κίνησης των οχημάτων βοηθά την αγροτο-επιχειρηματικότητα να αναπτύξει βιοκαύσιμα που χρησιμοποιούν περισσότερα λιπάσματα και δημιουργούν περισσότερο CO₂. Στην περίπτωση που βρισκόταν αυτός ο κόσμος μπροστά στην απειλή του μεγαλύτερου δυνατού κινδύνου, ο καπιταλισμός, όπως κάθε άλλο σύστημα, πόσο μάλλον αυτό που έχει ενσωματωμένη την επινοητικότητα, θα φανταζόταν κάθε νοητή λύση, τα πάντα – πλην της δικής του της υπέρβασης. Οι ταξικές κοινωνίες γενικά και ο καπιταλισμός ειδικά δεν παύουν να υπάρχουν επειδή προκαλούν εξαθλίωση, πολέμους ή καταστροφές. Κανένα κοινωνικό σύστημα δεν παραχωρεί τη θέση του επειδή η διαιώνισή του γίνεται αυτοκαταστροφική: δοκιμάζει τα πάντα για να συνεχίζει να υπάρχει, μέχρι τέλους και με κάθε τίμημα.

Φτάσαμε ήδη στο τέλος του νεοφιλελευθερισμού;

Η παγκοσμιοποίηση πραγματοποιήθηκε στο όνομα της ελευθερίας, του ελεύθερου ατόμου και της ελεύθερης επιχείρησης – ελεύθερης απέναντι στο κράτος, αλλά και απέναντι στις ιεραρχικές δυνάμεις των συνδικάτων. Η ελευθερία ταυτίζεται με τις προσωπικές επιλογές, την πρόσβαση στην ιδιοκτησία, το κυνήγι του ρίσκου στην αγορά. Στην πράξη, η κυβέρνηση ουδέποτε απεκδύθηκε του οικονομικού της ρόλου: δασμοί, αγροτικές επιδοτήσεις, αλληλεξάρτηση οικονομικής ηγεσίας και μεγάλου κεφαλαίου, στρατιωτικές δαπάνες, κτλ. Η Μπόινγκ έχει ανάγκη το βιομηχανικό-στρατιωτικό σύμπλεγμα των ΗΠΑ όσο και η Νόκια το φινλανδικό κράτος για να προωθεί και χρηματοδοτεί την "Έρευνα και Ανάπτυξη". Μπορεί οι πρωτοπόροι της βιομηχανίας Η/Υ να προχώρησαν σε καινοτομίες από το υπόγειο του σπιτιού τους, όμως μόνο η κεντρική εξουσία έχει τα μέσα και τη βούληση να υλοποιήσει και να διατηρήσει τις υποδομές που απαιτούνται σε κάθε βιομηχανία, και μόνο η κεντρική εξουσία μπορεί ξεπεράσει τα (όπως είναι λογικό) στενά συμφέροντα των αστών (ατόμων και ομάδων), να βάλει μπροστά εγχειρήματα που είναι πολύ μεγάλα για τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, να παρέχει μικροσχεδιασμό. Όπως είπε ο Κέυνς, είναι επικίνδυνο οι ροές των επενδύσεων να αφήνονται στον έλεγχο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Στην πραγματικότητα, οι υπέρμαχοι της παγκοσμιοποίησης δεν αρνούνται κάθε ρύθμιση, αλλά προτιμούν τη μη-κρατική, που στηρίζεται σε διαπραγματεύσεις ανάμεσα σε εταιρίες, σε συμφωνίες ανάμεσα στο μεγάλο κεφάλαιο, σε καρτέλ, συμβόλαια, δασμολογικές και εμπορικές διαβουλεύσεις, και σε σώματα που συγκροτήθηκαν επί τούτου όπως το ΔΝΤ και ο ΟΠΕ, δηλ. στο ιδιωτικό επιχειρείν που αποπειράται να λειτουργήσει συλλογικά, όμως ανεξάρτητα από κάθε περιοχή και χωρίς να λογοδοτεί σε έναν ορισμένο πληθυσμό ή κυβέρνηση. Ακόμα κι αν η τάση για αποεδαφικοποίηση είναι έμφυτη στον καπιταλισμό, ο θρίαμβός της είναι ολέθριος για άλλες όψεις του καπιταλισμού, ο οποίος δε μπορεί να ευδοκιμήσει στο κενό ενός πλανήτη χωρίς σύνορα και κράτη.

Ο τρόπος που κάποιοι από τους ανταγωνιστές των ΗΠΑ μπαίνουν στη σκηνή αποτελεί την πρακτική αναίρεση ενός οικονομικού φιλελευθερισμού που υποστήριζε ότι μετα-

τρέπει την αγορά στον καλύτερο δυνατό ρυθμιστή. Η Κίνα, η Ινδία, η Βενεζουέλα, η Βολιβία, η Ρωσία... ισχυροποιούνται μέσα από ισχυρές δόσεις κευσιανισμού, ο οποίος δίνει στο κράτος ξανά την οργανωτική του λειτουργία. Ενώ ο Γέλτσιν άφησε την ιδιωτική πρωτοβουλία (όρος που εδώ σημαίνει πρώην γραφειοκράτες και μάντζερ-μαφιόζους) να αποσπάσει μεγάλα κομμάτια της βιομηχανίας, ο Πούτιν επαναφέρει το κράτος στο κέντρο των οικονομικών αποφάσεων, χαλιναγωγεί την εξουσία των ολιγαρχών (ή μάλλον, των πετρελαιαδάρχων⁷), και χρησιμοποιεί το πετρέλαιο και το αέριο σαν όπλα ενάντια στην Ουκρανία, την Πολωνία και τη Γεωργία.

Βρισκόμαστε στο τέλος ενός (οικονομικού, πολιτικού, πολιτισμικού) "φιλελεύθερου" κύκλου. Το υποτιθέμενα ελεύθερο άτομο, ειδικά με τη μορφή του άνευ περιορισμών οικονομικού "φορέα" που επιβεβαιώνει τη βούλησή του στην αγορά, προκαλεί προβλήματα στο κοινωνικό σύνολο, και δίνει πάτημα για τον ερχομό της αυταρχικότητας, της νεο-ρύθμισης και του νεο-εθνικισμού. Το εκρεμές έχει ήδη αρχίσει να κινείται προς την αντίθετη κατεύθυνση, προς ανοικτά "κρατικιστικούς" δρόμους.

Η άνοδος του ανταγωνισμού, σε συνδυασμό με την ανάγκη επίλυσης εθνικών, θρησκευτικών και ταυτοτικών διενέξεων, που όλες βαρύνονται με το ρίσκο του κατακερματισμού, αναζωογονεί έναν υποτιθέμενα παροπλισμένο οικονομικό "πατριωτισμό". Για παράδειγμα, η υπερεθνικοποιητική διαδικασία που έχει τεθεί σε κίνηση εδώ και σχεδόν τριάντα χρόνια, θα κάνει τον ευρωπαϊκό νεο-προστατευτισμό ακόμα πιο επιθετικό σε σχέση με τους εθνικούς προστατευτισμούς που προηγήθηκαν.

Πόλεμοι

Ο τωρινός κόσμος διακηρύττει ότι ο 19^{ος} και ο 20^{ος} αιώνας έχουν περάσει οριστικά στο παρελθόν, όμως οι εντάσεις που τον τραντάζουν διαψεύδουν την απατηλή εικόνα μιας φιλειρηνικής υπερεθνικής μοντερνικότητας. Ανάμεσα στο 1914 και το 1945, οι συγκρούσεις προέκυπταν από τον ανταγωνισμό για εδάφη ή αποικίες. Η ίδια διαδικασία ήταν ενεργή και αργότερα, όταν οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ πολεμούσαν αναμεταξύ τους δι' αντιπροσώπων. Δε μπορούμε να πούμε το ίδιο για τις επαναλαμβανόμενες αιματοχυσίες στην (και γύρω από την) Παλαιστίνη, την έχθρα Ινδίας-Πακιστάν, τους πολεμικές συγκρούσεις στα Βαλκάνια, τη σειρά των πολέμων στην Αφρική... που γεννήθηκαν από απόπειρες αρπαγής ενός κομματιού γης, ξεκίνησαν από "εθνικές" ή/και θρησκευτικές ταυτότητες, σε κάθε περίπτωση από μια ομάδα που αξίωνε σα δική της μια περιοχή. Ο σκοπός δεν ήταν τόσο η εισβολή στο γείτονα και η επικράτηση, αλλά η απόκτηση ενός χώρου, και η οχύρωση εκεί. Στο παρελθόν, ο ιμπεριαλισμός (μεγάλος ή μικρός) ανοιγόταν σε κάτι έξω από αυτόν για να το κατακτήσει. Τώρα ο στόχος είναι το κλειδαμπάρωμα. Δεν θα αμφισβητήσουμε εδώ την ορθότητα των θέσεων σύμφωνα με τις οποίες η εποχή του σχηματισμού εθνών-κρατών τελείωσε το 1914 ή τη δεκαετία του 1970, ωστόσο ένα αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό της τωρινής κατάστασης είναι τα *προ-εθνικά* κινήματα, που λειτουργούν σε ολόένα μικρότερη κλίμακα. Η Γερμανία είναι το μόνο έθνος που απέκτησε πρόσφατα την ενότητά του. Το Κόσοβο και το Κουρδιστάν (το κομμάτι του Ιράκ) αποκτούν μια φαινομενικότητα ύπαρξης όχι μέσω της ενσωμάτωσης, αλλά μέσω του κατακερματισμού.

Το 1914 όπως και το 1939 ή τα χρόνια μετά το 1945, υπήρχαν αντίπαλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, με σχέδια κατάκτησης τουλάχιστον μιας ηπείρου ή μιας ολόκληρης περιοχής· για παράδειγμα η Ιαπωνία ανταγωνιζόταν με την Αγγλία και τις ΗΠΑ για τον Ειρ-

⁷ Οι συγγραφείς κάνουν ένα λογοπαίγιο ανάμεσα στους oligarchs και τους "oiligarchs", που αποδώσαμε με αυτό τον τρόπο.

νικό. Σήμερα μόνο οι ΗΠΑ έχουν τα μέσα να δρουν σε παγκόσμια κλίμακα, όμως δεν έχουν κανένα σχέδιο που να αντιστοιχεί στη υπερδύναμη που είναι. Εκεί έγκειται το σημερινό γεωπολιτικό αδιέξοδο.

Μόνο κατ' εξαίρεση η βαθιά αιτία πίσω από έναν πόλεμο ταυτίζεται με το γεγονός που τον πυροδοτεί. Η ένοπλη σύγκρουση συχνά λαμβάνει χώρα παρά ή και ενάντια ένα μεγάλο κομμάτι των πλουσίων, που (ορθώς) φοβούνται ότι ο πόλεμος θα έχει ως αποτέλεσμα να χάσουν χρήμα και εξουσία. Ο πόλεμος συμβαίνει όταν η πολιτική δομή, που αν και προέκυψε από κοινωνικές δομές διατηρεί την αυτονομία της, προχωρά σε ένοπλη σύγκρουση με άλλα κράτη ελπίζοντας να υπερασπίσει ή και να προωθήσει τα συμφέροντά της ως κεντρικής δύναμης.

Ο πόλεμος δεν είναι αναπόφευκτος επειδή χρειάζεται η καταστροφή για την ανοικοδόμηση: αν ήταν έτσι θα ήταν αρκετό να ξαναφτιάχνονται όλα τα κτίρια και όλοι οι δρόμοι κάθε τρία χρόνια. Αν η βία συνεχίζει να αποτελεί την "μαμή" της ιστορικής αλλαγής, αυτό συμβαίνει επειδή κλονίζει ή και γκρεμίζει δομές και συνήθειες. Μπορεί το Νιου Ντηλ να δημιούργησε το πλαίσιο που συνέβαλε στο να γίνουν οι ΗΠΑ το παγκόσμιο οπλοστάσιο το 1939-45, όμως μόνο πάνω στα συντρίμια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου απέδειξε οριστικά την αξία του. Ο Κέυνς συνέγραψε το *Τέλος του λαισέ-φαιρ* το 1926, όμως χρειάστηκαν 50 εκατομμύρια νεκροί για να επιβληθεί στον πλανήτη μια αναδιοργάνωση του εμπορίου και των νομισμάτων.

Τίποτα δεν εμποδίζει τις δημοκρατίες από το να πολεμήσουν αναμεταξύ τους. Το 17^ο αιώνα η Αγγλία πολέμησε τις Κάτω χώρες, που είχαν φτάσει κοντά στο να γίνουν η πρώτη ευρωπαϊκή δύναμη. Αργότερα, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η Αγγλία αντιπαράτεθηκε με τις ΗΠΑ. Οι ισλαμιστές δεν ήταν οι πρώτοι που έσπειραν το χάος σε μια μητρόπολη των ΗΠΑ: το 1814, οι στρατιώτες της Αυτού Εξοχότητος κατέστρεψαν το Καπιτώλιο και τον Λευκό Οίκο, ως απάντηση στην πυρπόληση του βουλευτηρίου της Υόρκης (τότε ήταν η πρωτεύουσα του Καναδά) από Αμερικανούς εισβολείς τον προηγούμενο χρόνο.

Τριάντα ή σαράντα χρόνια πριν, θα μπορούσε κανείς εύλογα να θεωρήσει μηδαμινό τον κίνδυνο μιας ευθείας σύγκρουσης ΗΠΑ-ΕΣΣΔ, και να σκεφτεί ότι η πολιτική αναγέννηση αντιπάλων όπως η Γερμανία ή η Ιαπωνία (μέχρι τότε ήταν πολιτικοί νάνοι) θα άνοιγε ξανά τη δυνατότητα μειζόνων ιμπεριαλιστικών συγκρούσεων. Η ανάλυση ήταν σωστή, πλην όμως δεν ελάμβανε υπόψη ότι η κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ (και η επανένωση της Γερμανίας) θα συνέβαινε τόσο σύντομα, ούτε προέβλεπε την άνοδο της Ασίας. Το 1995, στις καταγραμμένες αναλύσεις της παγκοσμιοποίησης η Κίνα απλά συμπεριλαμβανόταν στην ομάδα της Ασίας, και υπήρχε περισσότερο ενδιαφέρον για τη μεγέθυνση της Νοτίου Κορέας ή της Ταϊβάν.

Η Ευρώπη και αργότερα οι ΗΠΑ κυριάρχησαν τον κόσμο για περίπου πέντε αιώνες. Οι οικονομολόγοι υπολογίζουν ότι χίλια χρόνια πριν, τα 2/3 της παγκόσμιας παραγωγής προέρχονταν από την Ασία, σε σύγκριση με το 1/10 από την Ευρώπη και το 1/10 από την Αφρική. (Στα 1700, το 1/4 της παραγωγής ερχόταν από την Κίνα). Τα στατιστικά μεγέθη δεν έχουν την ίδια σημασία το 1000 μΧ. και σε μια διεθνοποιημένη οικονομία όπου η παραγωγή των ΗΠΑ και της Ευρώπης ανέρχεται στο 1/3 του παγκόσμιου προϊόντος. Η άνοδος της Ασίας ήδη τροποποιεί την ισορροπία των δυνάμεων.

Οι ΗΠΑ σήμερα βρίσκονται αντιμέτωπες με τον κίνδυνο να χάσουν από τον Τρίτο Κόσμο (που δεν είναι πια "Τρίτος Κόσμος") τον κοινωνικό πόλεμο που κέρδισαν ενάντια στην ΕΣΣΔ και τα κράτη-δορυφόρους της. Οι αστικές τάξεις των ΗΠΑ, της Ευρώπης και της Ιαπωνίας ήταν και παραήταν ευχαριστημένες όταν εύρισκαν φτηνή εργασία στην Ασία. Σήμερα η Ινδία και η Κίνα παρεμποδίζουν το παγκοσμιοποιητικό μοτίβο όπως αυτό

ορίστηκε από αυτές που ήταν (και συνεχίζουν να είναι) οι ισχυρότερες καπιταλιστικές χώρες. Οι πολυεθνικές της Ασίας έχουν ξεκινήσει να αγοράζουν κομμάτια από μεγάλες εταιρίες της Δύσης, και να εισβάλλουν στον χρηματοπιστωτικό και τραπεζικό τομέα. Καμιά μοιρασιά του κόσμου δε διαρκεί για πάντα: το 1850, λίγοι μπορούσαν να διαβλέψουν την άνοδο των ΗΠΑ και της Γερμανίας σε δυνάμεις πρώτου μεγέθους. Και καμία μεγάλη δύναμη, ακόμα λιγότερο μια δύναμη που κυριαρχεί, δεν εγκαταλείπει την παγκόσμια σκηνή εθελοντικά (ή ειρηνικά): κάνει ότι μπορεί για να καθυστερήσει την πτώση της, κάτι που έχει ως τίμημα περισσότερες διαταραχές. Έτσι προσπαθούσε να κάνει και η Αγγλία μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950.

Η ανακοπή της πρώτης παγκοσμιοποίησης συνέπεσε με έναν παγκόσμιο πόλεμο ανήκουστων μέχρι τότε διαστάσεων, την αστάθεια της δεκαετίας του 1920, το φασισμό, το σταλινισμό, και έναν ακόμη πιο καταστροφικό Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η παγκοσμιοποίηση της περιόδου προ του 1914 σταμάτησε από τη συγκυρία μιας κρίσης των τριών ηπειρωτικών αυτοκρατοριών, των εθνικοτήτων που ενώ ήταν αναμεμιγμένες δε μπορούσαν να συνυπάρχουν: αυτή η ανεξέλεγκτη σύγκρουση ανάμεσα σε μοντερνικότητα και αρχαϊσμό δημιούργησε τον τριακονταετή "Ευρωπαϊκό Εμφύλιο Πόλεμο". Χωρίς αμφιβολία, το παρελθόν δεν επαναλαμβάνεται. Ωστόσο, αν η διεθνοποίηση του κεφαλαίου δεν παρήγαγε πριν έναν αιώνα έναν ειρηνικό κόσμο, ούτε οι "στρατηγικές συμμαχίες" της σήμερον θα τα πάνε καλύτερα. Ο πόλεμος ποτέ δεν αποτελεί άμεσο αποτέλεσμα του οικονομικού ανταγωνισμού. Ούτε τα εκατομμύρια των κληρωτών του 1914-18 και του 1939-45, ούτε οι σημερινοί μικρότεροι αριθμοί επαγγελματιών πήγαν να πολεμήσουν για την επανόρθωση του ποσοστού του κέρδους, την απόσπαση φυσικών πόρων ή την κατάκτηση αγορών. Όμως ο ανταγωνισμός ανέκαθεν μεταφερόταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην πολιτική σφαίρα και το πεδίο της μάχης.

Πίσω από το παραπέτασμα καπνού του "Πολέμου ενάντια στην Τρομοκρατία", στήνονται καινούργιες (δηλ. παλιές!) παραστάσεις. Η Αλ-Κάιντα δε θα απειλήσει την εξουσία των ΗΠΑ (ή της Ρωσίας, της Κίνας...). Η "Ενδεκάτη Σεπτεμβρίου" [9/11], για να χρησιμοποιήσουμε την τρέχουσα νεογλώσσα [newspeak], δεν έκανε κάτι παραπάνω από το να σπάσει την εικόνα ενός μετασοβιετικού, μετά-το-τείχος-του-Βερολίνου, ειρηνικού κόσμου. Ο πολυπολικός κόσμος που συχνά εύχονταν οι αστοί της Ευρώπης είναι ένας δρόμος που οδηγεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα στον πόλεμο από τη μονόπλευρη ηγεμονία των ΗΠΑ που οικτίρουν.

Αυτό που έχει επιστρέψει στην ιστορική σκηνή διαφέρει από τον Ψυχρό Πόλεμο (όσο θερμός κι αν ήταν με όρους ανθρώπινων απωλειών) και από τους μετά-αποικιακούς ανταγωνισμούς που πυροδότησε η αντιπαλότητα ΗΠΑ-ΕΣΣΔ: είναι η προοπτική του πολέμου ανάμεσα σε μεγάλες και μεσαίες δυνάμεις, με τη πιθανότητα σε κάποιο επίπεδο να υπάρξει μια πυρηνική επίθεση. Ο οξυμένος ανταγωνισμός ανάμεσα σε ισχυρές αλλά γερασμένες χώρες και ανερχόμενους αλλά ασταθείς ανταγωνιστές μας φέρνει πιο κοντά σε στρατιωτικού τύπου αντιπαραθέσεις. Ακριβώς επειδή η Κίνα πρόκειται να γίνει ταυτόχρονα μεγάλη δύναμη και κοινωνικά ασταθής, ο κίνδυνος του πολέμου αυξάνεται. Ως συνήθως, η οργάνωση των παραγωγικών και θεσμικών δομών προμηνύει την οργάνωση της καταστροφής μεγάλης κλίμακας. Οι καλοθελητές που προτάσσουν το σχηματισμό εγχώριων αγορών σε κλίμακα ηπείρου, στρώνουν το δρόμο για τον ερχομό μεγάλων οικονομικο-πολιτικών ενοτήτων, κάποιες από τις οποίες μια μέρα θα μεταβληθούν σε μπλοκ, τα οποία θα επιχειρήσουν να λύσουν τις εσωτερικές και εξωτερικές τους αντιφάσεις εξαπολύοντας τη βία που ενυπάρχει στο βιομηχανικό τους δυναμικό.

Η σύγκρουση

Οι άνθρωποι κάνουν την ιστορία τους σε συνθήκες που δεν επιλέγουν. Οι προλετάριοι δεν υπερβαίνουν τις δυνατότητες που είναι δεδομένες από την εκάστοτε ιστορική κατάσταση (λαμβάνοντας υπόψη ότι αν και συμβάλλουν στη δημιουργία της, με τη δράση ή την αδράνιά τους, αυτή η κατάσταση δεν εξαρτάται μονάχα από αυτούς).

Από το 1980 επιβεβαιώνεται η ήττα των εργατών (που τονίζεται από γεγονότα-σταθμούς όπως η αποτυχία της απεργίας στη Φιάτ το 1980, η απόλυση χιλιάδων απεργών ηλεκτών εναέριας κυκλοφορίας στις ΗΠΑ τον επόμενο χρόνο, η διαίρεση και εξάρθρωση της αγγλικής κοινότητας των ανθρακωρύχων το 1984-85): εντατικοποίηση της εργασίας, ανεργία, πάγωμα μισθών, απώλεια κοινωνικών κεκτημένων, μείωση συντάξεων. Όμως σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε 10 ή 15 χρόνια πριν, αυτή η χειροτέρευση προκαλεί μια όλο και πιο συστηματική, όλο και πιο συνειδητή αντίσταση. Ένα από τα σημεία καμπής είναι η απεργία στην UPS του 1997, ένα πιο πρόσφατο η κινητοποίηση σχεδόν 5 εκατομμυρίων μεταναστών εργατών και συμπαραστατών, οι οποίοι κατέβηκαν στο δρόμο σε περισσότερες από εκατό πόλεις των ΗΠΑ (ενδεχομένως να πρόκειται για την πιο μεγάλη εργατική διαδήλωση που έγινε σε αυτή τη χώρα). Έχουμε βίαιες απεργίες, έκνομη δραστηριότητα (πραγματική ή 'σκηνοθετημένη') στο χώρο εργασίας, πολλές άγριες απεργίες, μεγάλες διαδηλώσεις ενάντια σε μεταρρυθμίσεις του ασφαλιστικού συστήματος από τον Ειρηνικό στη Δυτική Ευρώπη, μια εξεγερσιακή κατάσταση στην Αργεντινή που κράτησε ένα χρόνο, ταραχές στην Κίνα μέχρι το σημείο να πυρποληθούν εργοστάσια, απεργίες από εργάτες της κλωστοϋφαντουργίας του Μπαγκλαντές και Ισπανούς μεταλλεργάτες, άμεση δράση σε κλάδους που μέχρι πρότινος υπήρχε η αντίληψη ότι δεν αποτελούν πεδία αυτοοργάνωσης (ξενοδοχειακοί υπάλληλοι, αγρότες γης στη Φλόριδα, καθαρίστριες του Λος Άντζελες, άνεργοι και περιστασιακοί εργάτες), ενώ παράλληλα επιστρέφει ένας τρόπος έκφρασης που βάζει στο στόχαστρο τον "καπιταλισμό". (Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στην *εξέγερση των πηγουίνων* στη Χιλή το 2006, όπου ένα εκατομμύριο νεολαίοι κατέβηκαν σε απεργία, κατέλαβαν λύκεια και πανεπιστήμια, διαδήλωσαν και συγκρούστηκαν κατ' επανάληψη με την αστυνομία.).

Παραταύτα, αυτή η ανανεωμένη αγωνιστικότητα δεν αποτρέπει αυτούς τους αγώνες από το να είναι κυρίως αμυντικοί... και συχνότερα να κατατροπώνονται παρά να νικούν. Ενώ παλιότερα οι εργάτες που απειλούνταν από ένα κλείσιμο του εργοστασίου πάλευαν να διατηρήσουν παραγωγή και θέσεις εργασίας, τώρα συνήθως στοχεύουν να κερδίσουν τις μεγαλύτερες δυνατές αποζημιώσεις.

Αυτό που το "κίνημα του '68 και μετά", όχι μόνο στη Γαλλία, και ίσως περισσότερο από παντού στην Ιταλία, έθετε ως στόχο –η αυτοοργάνωση– έχει πια γίνει μια συχνή (αν και επουδενί σταθερή) πρακτική και στις δυο όχθες του Ατλαντικού. Ενώ οι κομματικοί και συνδικαλιστικοί μηχανισμοί αναλαμβάνουν συνήθως τις διαπραγματεύσεις, οι συμμετέχοντες παίρνουν στα χέρια τους την αυστηρώς ειπείν δράση σε αρκετά μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι κάποιες δεκαετίες πριν. Οι μαχητικές απεργίες σήμερα συχνά έχουν όργανα συντονισμού έξω από τον έλεγχο των συνδικαλιστών, και σελίδες στο ίντερνετ που οι απεργοί μπορούν να εκφραστούν. Τα ιρακινά *shuras* (η αραβική λέξη που σημαίνει συμβούλιο ή σύσκεψη) πήραν υπό την κατοχή τους χωριά και πόλεις, έδιωξαν τους αστούς και τους αστυνομικούς, και διηύθυναν τον τόπο μέχρις ότου ο κρατικός στρατός να επιστρέψει με ενισχύσεις. Κάποιοι επαναστάτες της Λατινικής Αμερικής αυτοαποκαλούνται *auto-convocados* (αυτοοργανωμένοι). Το 2001-2002, οι Αργεντινοί προλετάριοι αυτοδιαχειρίστηκαν εκατοντάδες εργοστάσια και έστησαν κοινότητες που βασιζόνταν στο εργαστήριο, την αυτοβοήθεια στο επίπεδο της γειτονιάς, τις ανταλλαγές και τον αντι-

πραγματισμό [barter] αξιών χρήσης. Όπως λένε και οι ακτήμονες αγρότες της Βραζιλίας, "Κατάληψη, Αντίσταση, Παραγωγή". Στην παρατεταμένη εξέγερση της Οακάκα στο Μεξικό (2006) εκατοντάδες χιλιάδες συντονίζονταν σε μια πυραμίδα από συλλογικότητες βάσης.

Όμως τα τωρινά κινήματα μετατρέπουν αυτές τις μορφές στο περιεχόμενό τους. Παρόλο το δυναμισμό της, η κοινωνική κριτική δεν έχει ξεπεράσει τα όριά της: αντίθετα, τα μεταχειρίζεται σαν στόχο. Αυτό που αναδύθηκε το 1960-80, και αποπειράθηκε να εκφραστεί μέσα από λιγοστά γραπτά, είναι η προοπτική της επανάστασης ως *κομμουνιστικοποίησης*: εξάλειψη –που ξεκινά από την πρώτη στιγμή αλλά ολοκληρώνεται προοδευτικά– των εμπορευματικών σχέσεων (δεν πληρώνουμε και δεν πληρωνόμαστε πια), ανατροπή των αγροτικών και βιομηχανικών συστημάτων παραγωγής και του συνόλου της καθημερινής ζωής, **καθώς επίσης** και (αναπόφευκτα βίαιη) καταστροφή του κράτους και των κοινωνικών του εφεδρειών (σε αντίθετη περίπτωση οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί δε θα είναι κάτι περισσότερο από "εναλλακτικές" πρακτικές στο εσωτερικό ενός καπιταλισμού που συνεχίζει να υπάρχει). Ωστόσο, αυτή η στάση μόλις και μεταφράστηκε σε πράξεις, η θεωρητική της έκφραση, ακόμη και στην Ιταλία του 1977, παρέμεινε εμπιστευτική, και τριάντα χρόνια μετά δεν έχει πολλή κοινωνική ύπαρξη. Στην πραγματικότητα, αυτό που αποτελούσε τόσο το ζενίθ όσο και την κατάληξη του προλεταριακού κύματος του 1977 –η *αυτονομία*– αποτελεί το υπόρρητο πρόγραμμα των προλετάρων του 2007.

Σίγουρα, αν τη συγκρίνουμε με αυτό που ήταν πριν, η κοινωνική κριτική σήμερα φαίνεται να έχει έρθει πιο κοντά στον κομμουνισμό. Κανείς δεν περιμένει ένα ρόδινο μέλλον από τον μαζικό εξηλεκτρισμό (ακόμα κι αν διευθύνεται από σοβιέτ): στην πραγματικότητα, οι περισσότεροι ριζοσπάστες σήμερα θα προτιμούσαν μάλλον να είχαμε σοβιέτ χωρίς μεγάλους σταθμούς παραγωγής ενέργειας. Είναι συνηθισμένο – και της μόδας – να αμφισβητεί κανείς τη βιομηχανική ανάπτυξη, να επιθυμεί όρους ύπαρξης που δε μας δίνονται από τα πάνω, από ένα κράτος ή ένα αναπτυσσόμενο τεχνικό σύμπλεγμα, αλλά αυτοπαράγονται από ένα πλήθος αυτάρκων, οριζόντια συνδεδεμένων κοινοτήτων. Θα μας χαροποιούσε ένα τέτοιο όραμα, αν συμπεριελάμβανε μια επαναστατική προοπτική: όμως σπάνια συμβαίνει αυτό. Αυτή η νοητική εξέλιξη αντικατοπτρίζει την εξέλιξη του σύγχρονου καπιταλισμού, που δεν μπορεί πια να υπεκφεύγει μπροστά στο ζήτημα της ίδιας του της μεγέθυνσης. Με τον ίδιο τρόπο, το όνειρο μιας μεγαμηχανής ικανής να εκπληρώνει κάθε ανάγκη αντικατόπτριζε τον τεχνολογικό οπτιμισμό του 1900 και του 1950. Μια επικρατούσα αντίληψη (ή αυταπάτη) έδωσε τη θέση της σε μιαν άλλη. Οι πολιτικοί επιδοκιμάζουν την ανάπτυξη *χαμηλού άνθρακα*, το *peak oil* [η ιστορική κορύφωση της παραγωγής πετρελαίου] γίνεται θέμα στις ειδήσεις, και τόσο τα "ποιοτικά" όσο και τα "δημοφιλή" έντυπα προτιμούν την ήπια από την σκληρή τεχνολογία. Λίγη αξία έχει η απόρριψη της προόδου όταν οι πιο διορατικοί αστοί είναι αναγκασμένοι να αντιμετωπίσουν τις ακρότητες της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Μπορεί ο κομμουνισμός να υπάρχει σήμερα ως διάχυτη επιθυμία για έναν κόσμο χωρίς κράτος, χρήμα και μισθωτή εργασία, όμως σπανίως ξεπερνά την πραγματικότητα της επιθυμίας –όπως και νά 'χει, όχι περισσότερο από ό,τι παλιότερα.

Φυσικά ο κόσμος μπορεί να μιλά για τον κομμουνισμό χωρίς να χρησιμοποιεί τη λέξη, ή ακόμα και ενώ την απορρίπτει. Οπότε, ας μη μείνουμε στο λεξιλόγιο, κι ας αναλογιστούμε το περιεχόμενο που κινεί τις ριζοσπαστικές μειοψηφίες του σήμερα: είναι η αναζήτηση της αυτοοργάνωσης από-τα-κάτω. Παρότι η πρακτική του DIY αποτελεί ξεκάθαρα όρο ύπαρξης της κομμουνιστικής επανάστασης, δε μας λέει τίποτα για το περιεχόμενό της. Όποιο λεξιλόγιο κι αν χρησιμοποιείται, η σημερινή ριζοσπαστικότητα δε

στοχεύει σε μια διαδικασία στην οποία θα γίνονται ένα οι αγώνες ενάντια στην εκμετάλλευση και ενάντια την αλλοτρίωση, η κριτική της φτώχειας και η κριτική του πλούτου, και όπου οι εξεγερμένοι θα ζητούν ταυτόχρονα ό,τι δεν έχουν, και θα αρνούνται ό,τι τους προσφέρεται. Υπάρχει προφανώς μια αντίφαση εδώ, ανάμεσα σε αίτημα και απόρριψη, όμως τα ιστορικά παραδείγματα δείχνουν ότι είναι μια αντίφαση που μπορεί να ξεπεραστεί. Μετά το 1969, ένας αριθμός Ιταλών εργατών πάλευε για υψηλότερους μισθούς και έλεγχο επί της εργασιακής διαδικασίας, ενώ ταυτόχρονα καθιστούσε αδύνατη την κανονική λειτουργία του εργοστασίου, παρόλο που αυτή η κανονικότητα ήταν η προϋπόθεση για την αποδοχή των αιτημάτων τους. Τούτη η αμφισημία έθετε το πρόβλημα της αυτο-υπέρβασης της προλεταριακής συνθήκης (και του καπιταλισμού). Καθώς αυτό το πρόβλημα μονάχα τέθηκε και έμεινε άλυτο, το κίνημα φυλλορρόφησε μέχρις ότου η αντίφαση να λυθεί τελικά από την αναδιοργάνωση του κεφαλαίου.

Τριάντα χρόνια μετά, η κατάσταση έχει αντιστραφεί πλήρως. Δεν είναι πια οι εργάτες που θέτουν σε κίνδυνο μια κερδοφόρα επιχείρηση και άρα την ίδια τους την επιβίωση ως μισθωτή εργασία. Σήμερα το εργατικό δυναμικό αποφασίζει και προβαίνει σε πράξεις ή απειλές καταστροφής όταν μια εταιρία είναι έτοιμη να κλείσει. Μόνο αυτοί που αισθάνονται ότι δεν έχουν τίποτα να χάσουν καταφεύγουν μερικές φορές στην άμεση βίαιη δράση.

Οι ταραχές στα προάστια στη Γαλλία το 2005 και το κύμα ενάντια στο CPE (το CPE ήταν ένα κυβερνητικό σχέδιο που θα καθιστούσε πιο ευέλικτα τα συμβόλαια εργασίας για τους νέους) που ακολούθησε λίγους μήνες μετά προέκυψαν από μια κοινή αιτία: την κατάσταση της εργασίας που έχει ως αποτέλεσμα υψηλή ανεργία ανάμεσα σε αυτούς που δεν είχαν μια σωστή εκπαίδευση, και περιστασιακή εργασία για πολλούς από εκείνους που είχαν την τύχη να μπουν στο πανεπιστήμιο. Όμως οι δυο κατηγορίες έδρασαν σε παράλληλες τροχιές, και σπάνια συναντήθηκαν. Εκτός αυτού, λίγοι δεσμοί αναπτύχθηκαν ανάμεσα σε διαδηλωτές ενάντια στο CPE και εργαζόμενους, ιδίως του ιδιωτικού τομέα. Το 1968, η κριτική του πανεπιστημίου γενικεύτηκε σε μια συνολική κριτική: η φοιτητική αναταραχή δεν ήταν κάτι που συνέβαινε στο πλάι της γενικής απεργίας, ήταν κομμάτι ενός συνόλου. Για κάποιους εργάτες (μια μειοψηφία, αλλά μια δραστήρια μειοψηφία) το πανεπιστήμιο λειτούργησε ως τόπος συνάντησης. Σήμερα δεν υπάρχουν εκείνες οι δυνάμεις που θα παρήγαγαν μια τέτοια συνύπαρξη.

Με άλλα λόγια, αν και υπάρχουν οι όροι για ένα πλατύ κοινωνικό κίνημα τα επόμενα πέντε ή δέκα χρόνια, μέσα στις λεγόμενες πλούσιες χώρες, ενδεχομένως σε συνδυασμό με αναταραχές στην Ασία, αυτοί οι όροι δεν είναι ευνοϊκοί για μια επανάσταση.

Δε θεωρητικοποιούμε τον πιθανό ερχομό ενός τέτοιου κινήματος εξαιτίας ενός μεγαλύτερου βαθμού εκμετάλλευσης ή καταπίεσης: οι Γερμανοί και οι Ρώσοι προλετάριοι δεν εξεγέρθηκαν ενάντια στον Χίτλερ και τον Στάλιν (εξεγέρθηκαν *πιο πριν*, ηττήθηκαν και έκτοτε εξωθήθηκαν σε μια κατά κύριο λόγο παθητική αντίσταση). Τα πράγματα δεν έχουν έτσι ως προς την εργασία της Ευρώπης και των ΗΠΑ, ούτε ως προς τους εργάτες της Κίνας που έχουν ήδη αρχίσει και οργανώνονται. Η σχέση εργασίας-κεφαλαίου είναι σήμερα υπερβολικά συμπίεσμένη, υπερβολικά τεταμένη για να μη γίνει κομμάτι, σαν ένα υπερβολικά τεντωμένο ελατήριο που σπάει. Η εργασία επανακτά τη δύναμη μπλοκαρίσματος ενάντια σε μια εξέλιξη που υποβαθμίζει τόσο τον χειριστή μηχανής, όσο και τον δάσκαλο και τον εργαζόμενο του τηλεφωνικού κέντρου.

Αν και αυτή η τριαντάχρονη ήττα δεν εμποδίζει την ύπαρξη αντίστασης και την αλληλεγγύη, ωστόσο βαραίνει πολύ πάνω στο περιεχόμενο αυτής της αντίστασης, στο πώς αντιλαμβάνονται οι προλετάριοι το ρόλο τους στην κοινωνία, και τις δυνατότητες που διανοίγονται σε αυτούς με την αλληλεγγύη. Η επιτυχία οδηγεί σε ένα αίσθημα επιτυχίας,

και περισσότερες επιτυχίες. Η ήττα γεννά ηττοπάθεια, που κάνει τις ήττες βαρύτερες. Δεν είναι η κομμουνιστική προοπτική που θα επικρατήσει στα κινήματα που μέλλει να εμφανιστούν, αλλά η αυτονομία. Για το καλύτερο (πρωτοβουλίες και συντονισμός από τα κάτω, ευρεία κυκλοφορία ανατρεπτικών δράσεων και ιδεών), και το λιγότερο καλό (δημιουργία σωμάτων τα οποία θα παγώνουν την πρωτοβουλία ενώ προσποιούνται ότι την ενισχύουν, συζητήσεις και αντιπαραθέσεις που γίνονται αυτοσκοπός): κολλεκτίβες, οριζόντια δίκτυα και συντονιστικά στη Ρώμη ή τη Μαδρίτη, ελευθερία λόγου και (επαν-)εμφάνιση των συνδικάτων στο Πεκίνο. Με άλλα λόγια, η δημοκρατία θα κυριαρχήσει, συμπεριλαμβανομένης της άμεσης ή ριζοσπαστικής δημοκρατίας.

Πριν το λήξουμε

Ο αναγνώστης που έχει φτάσει ως εδώ θα έχει πια εξοικειωθεί με τη "μέθοδο" μας, την οποία τώρα θα θέλαμε, πριν φτάσουμε στα συμπεράσματά μας, να καταστήσουμε περισσότερο ρητή.

Υπάρχει ένα παράδοξο στην επαναστατική σκέψη. Μαρξιστές όπως η Ρόζα Λούξεμπουργκ έλαβαν ενεργά μέρος σε ένα μαζικό σοσιαλιστικό εργατικό κίνημα (παρόλες τις αδυναμίες του που σήμερα έχουμε τη δυνατότητα να διακρίνουμε) και θεωρητικοποίησαν την πιθανότητα ή την εύλογη εμφάνιση μιας τελικής κρίσης. Όμως το τελευταίο δεν υποκατάστησε το πρώτο. Η περιγραφή μεγάλης κλίμακας αναπότρεπτων κρίσεων κατέδειχνε την καταστροφική πορεία του καπιταλισμού: ενίσχυε αυτό που γινόταν αντιληπτό ως μια ήδη υπάρχουσα πάλη για την καταστροφή του συστήματος, όμως η κρίση δε γινόταν αντιληπτή ως η *απτία* της πάλης. Μερικές δεκαετίες αργότερα, μετά την αποτυχία της επανάστασης στη Ρωσία και αλλού, οι θεωρίες κατάρρευσης απέκτησαν ένα διαφορετικό χαρακτήρα. Έδιναν έμφαση στην τελική κρίση εν τη απουσία και στη θέση της μαζικής επαναστατικής δράσης. Μετά τον λενινιστικό (το κόμμα κάνει την επανάσταση που διστάζουν να κάνουν οι προλετάριοι), εμφανίστηκε ένας νέος υποκαταστατισμός [substitutionism]: η τελική κρίση θα εξωθήσει τις μάζες σε δράση. Καθώς οι κομμουνιστικές ομάδες απομονώνονταν από τα πρακτικά εργατικά κινήματα, η θεωρητικοποίηση "της" κρίσης πήρε τη θέση της ανέφικτης ριζοσπαστικής δράσης.

Καμιά επανάσταση δε γίνεται να προκύψει μέσα από μια ειρηνική και ευημερούσα κοινωνία όπου οι ανταγωνισμοί είναι ανενεργοί. Όμως είναι αμφίβολο ότι θα προκύψει μέσα από την έσχατη εξαθλίωση και το χάος. Η ανεργία μεγάλης κλίμακας, η μαζική καταστροφή, οι λιμοί, οι οικολογικές ή πυρηνικές τραγωδίες παρέχουν σε συντηρητικούς και ρεφορμιστές τα ιδανικά όπλα για να δράσουν σαν αποκαταστάτες ενός μίνιμουμ τάξης, η οποία θα συμβάλλει στην επιβίωση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού ανθρώπων. Στο βαθμό που μπορούμε να διδαχτούμε κάτι από την ιστορία, μπορούμε να πούμε ότι οι επαναστατικές απόπειρες συμβαίνουν στο οριακό σημείο ενός κύκλου σχετικής ευημερίας, όταν εμφανίζονται οι πρώτες ρωγμές στις συνθήκες ενός συστήματος παραγωγής (και του κοινωνικο-οικονομικού του περιβάλλοντος), και η ικανότητα του συστήματος να ικανοποιεί τις ανάγκες και τις προσδοκίες των δυο τάξεων που το δομούν μπαίνει σε μια φάση φθίνουσας κοινωνικής απόδοσης. Έτσι δημιουργείται η δυνατότητα μιας κριτικής τόσο της επιβαλλόμενης φτώχειας, όσο και της υποσχόμενης και προσφερόμενης αφθονίας.

Δεν περιμένουμε πότε θα εμφανιστεί μια οικονομική βουτιά. Οι μεγάλες πτώσεις στην παραγωγή, το εμπόριο, τους δείκτες εισοδήματος είναι μάλλον (τεράστια, το δίχως άλλο) αποτελέσματα παρά αιτίες, και αυτά καθαυτά δε μας λένε και πολλά για την εξέλιξη του συστήματος.

Ομοίως, δεν αναζητούμε μια κατάρρευση στους κύκλους διευρυμένης αναπαραγωγής όπως παρουσιάζονται στο Β' Τόμο του *Κεφαλαίου*, οι οποίοι έκτοτε αποτέλεσαν αντικείμενο πολλών αντιπαραθέσεων, συχνά συνοδευόμενων από εξισώσεις και στατιστικά στοιχεία που δείχνουν πολύ εντυπωσιακά: μόλις μετατρέψουμε την ιστορία σε μια σειρά εξισώσεις, είναι απλό να τις φέρουμε στα μέτρα μας. Τέτοια εργαλεία μπορεί να είναι χρήσιμα για την ανάλυση μιας συγκεκριμένης εταιρίας, ή ενός οικονομικού κλάδου που κυριαρχείται από λίγα ολιγοπώλια, όμως λίγη χρησιμότητα έχουν για την καπιταλιστική κοινωνία στο σύνολό της.

Η μόνη αναπαραγωγή που έχει σημασία είναι η ιστορική. Ο αποφασιστικός παράγοντας είναι η αναλογία ή δυσαναλογία ανάμεσα στα θεμελιακά στοιχεία της κοινωνίας που κυριαρχείται από τον καπιταλισμό. Δεν υπάρχει αντικειμενικό όριο εδώ. Η εργασία μπορεί να συνεχίσει να αποδέχεται τη μοίρα της τόσο με 10% όσο και με 1% ανεργία, και οι αστοί μπορούν να συνεχίζουν να είναι αστοί ακόμη κι αν το "μέσο" ποσοστό του κέρδους πέσει στο 1%, επειδή τα παγκόσμια ή μέσα στατιστικά στοιχεία έχουν νόημα για τον στατιστικολόγο, όχι για τις κοινωνικές ομάδες. Υπάρχουν φορές που ο αστός θα αποδεχτεί ένα κέρδος 1% ή και 0%, αν ελπίζει ότι έτσι θα συνεχίσει να υφίσταται ως αστός, και φορές που το 10% δεν είναι αρκετό, και θα ρισκάρει την περιουσία και τη θέση του για ένα 15% που δε γίνεται να διαρκέσει. Ο καπιταλισμός κυριαρχείται από το νόμο του κέρδους, και τις κρίσεις του της "φθίνουσας απόδοσης", όμως αυτή η μείωση είναι σχεδόν αδύνατο να ποσοτικοποιηθεί. Αυτός είναι ο λόγος που υπάρχουν τόσο λίγα στατιστικά στοιχεία σε μια ανάλυση που φιλοδοξεί να εκτιμήσει την κοινωνική ισορροπία ανάμεσα στα στοιχεία του συστήματος. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αυτά τα στοιχεία συντίθενται σε έναν τρόπο ζωής που δεν είναι επιφανειακή ούτε απλώς υποκειμενική πραγματικότητα: είναι η καθημερινή έκφραση ενός κοινωνικού μοτίβου, και συμβάλλει στην ομαλή του λειτουργία, ή στη δυσλειτουργία του, όταν υπάρχουν υπερβολικές εντάσεις ανάμεσα στις ομάδες (κάτι που προφανώς αντανακλάται στην ατομική συμπεριφορά): τότε το σημείο ισορροπίας μετατρέπεται σε κρίσιμο, σε οριακό σημείο. Γνωρίζουμε καλά ότι έχουμε μπει σε ολισθηρό έδαφος, όμως δεν υπάρχει τρόπος να παρακάμψουμε την ύπαρξη αυτής της διάστασης.

Μια κρίση καθοδόν

Ο καπιταλισμός δε βρίσκεται ένα βήμα πριν το τέλος του. Οι δείκτες παγκόσμιας μεγέθυνσης βρίσκονται σήμερα στο υψηλότερο επίπεδο από τη δεκαετία του 1960. Το ζήτημα δεν είναι να αρνηθούμε ότι ο καπιταλισμός λειτουργεί, ότι τρέχει, αλλά να δούμε προς τα πού τρέχει, και από τι τρέχει να ξεφύγει. Μόνο το πρώτο μέρος της κοινωνικής επανασχεδίασης του κεφαλαίου έχει γραφεί: η καθυπόταξη των προλετάρων, τόσο του ριζοσπαστικού περιθωρίου όσο και της ρεφορμιστικής πλειονότητας, χωρίς όμως μια συνακόλουθη αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και της κοινωνικής ζωής που το συνοδεύει. Η εξουδετέρωση της προλεταριακής κοινότητας στο χώρο εργασίας, το δρόμο, και τελευταίο άλλα εξίσου σημαντικό, στη νομοθεσία και τη συλλογική φαντασία, ήταν αναγκαία αλλά ανεπαρκής. Κάθε μείζων καπιταλιστική κρίση επιτελεί αυτό που ο Σούμπετερ ονόμασε *δημιουργική καταστροφή*. Αυτή τη φορά είναι περισσότερο καταστροφική παρά δημιουργική. Στερείται μιας ανανέωσης στη μισθωτή σχέση, η οποία θα επανακαθορίσει τη θέση που έχει η εργασία μέσα στην κοινωνία, και θα της προσδώσει ένα νόημα (δε χρειάζεται να το πούμε, ένα νόημα καπιταλιστικό) μέσα στη ζωή του καθενός. Η επιστροφή της μεγέθυνσης συνοδεύεται από αναταράξεις: κρίση στην Ασία, κατάρρευση στη Λατινική Αμερική, το κραχ της ηλεκτρονικής οικονομίας... Το εμπόριο

βρίσκεται σε άνθιση, η παραγωγή σε άνοδο, όμως χωρίς να παράγεται αρκετή αξία και αρκετό κέρδος.

Οι αποσταθεροποιητικές τάσεις που περιγράψαμε θα μπορούσαν να συνεχίσουν ως έχουν, αν καθεμιά τους επενεργούσε μόνη της. Όμως βρίσκονται σε αλληλεπίδραση, και συνδυάζονται σε μια ανεξέλεγκτη πολυεπίπεδη αντίφαση. Η μείωση του κόστους εργασίας επιβραδύνει τη μαζική κατανάλωση. Η ανάπτυξη της Ασίας πλήττει την τεχνολογική ανωτερότητα της Δύσης. Μια μείωση των δημόσιων δαπανών θα όξυνε τις κοινωνικές εντάσεις. Μια πιο δίκαιη μεταχείριση της εργασίας θα επιδείνωνε βραχυπρόθεσμα την έλλειψη κέρδους. Ο μετριασμός της κουλτούρας παραγωγής σκουπιδιών αντιβαίνει στη μαζική παραγωγή. Η επανεκβιομηχάνιση της Δυτικής Ευρώπης και της Νοτίου Αμερικής θα έφερνε στην επιφάνεια συγκρούσεις ανάμεσα σε ομάδες αστών. Η τιθάσευση των βλαβερών επιπτώσεων της υπερεκβιομηχάνισης στο περιβάλλον (και άρα στη διαιώνιση του συνολικού συστήματος) συνεπάγεται τη λήψη δραστικών μέτρων που είναι δύσκολο να γίνουν αποδεκτά από τον καπιταλισμό στη σημερινή του κατάσταση. Ακόμη κι αν αποκλείσουμε την (αδύνατη) προοπτική της παγκόσμιας κυβέρνησης, φαίνεται απίθανη οποιαδήποτε σοβαρή συμφωνία ανάμεσα στις μεγάλες δυνάμεις, για παράδειγμα για να ελαττωθεί η παγκόσμια άνοδος της θερμοκρασίας, εξαιτίας των εντάσεων που υπάρχουν ανάμεσά τους, αλλά και εντός τους. Οι χώρες, σε Ευρώπη, Βόρεια και Νότια Αμερική, Ασία, που είναι αρκετά ισχυρές για να επιβάλλουν μια μείωση στη σπατάλη πόρων και ενέργειας είναι οι ίδιες χώρες που έχουν ανάγκη να αυξήσουν το βιομηχανικό (και στρατιωτικό) τους δυναμικό.

Φυσικά, όλα αυτά τα στοιχεία δεν πρόκειται να συσσωρευθούν παράγοντας ένα σενάριο "κραχ και σύγκρουσης" [crash and clash], κατά το οποίο θα είχαμε ταυτόχρονα μια κατάρρευση στο χρηματιστήριο στο Λονδίνο, ακινητοποίηση της γερμανικής βιομηχανίας, έκρηξη της οικονομίας του χρέους στις ΗΠΑ, ουρές για συσσώτια παντού, κάποιες οικολογικές καταστροφές, και σαν το κερασάκι στην τούρτα, μερικές επαρχίες της Κίνας εκτός ελέγχου. Πιο απλά, υποστηρίζουμε ότι σήμερα τα στοιχεία του συστήματος δε συγκλίνουν σε μια δυναμική ισορροπία: αντιτάσσονται το ένα στο άλλο, και η αναπαραγωγή του συστήματος μπορεί να υπερθερμανθεί, και να γίνει μη-λειτουργική.

Συχνά αρκεί μια κλιματική ή κοινωνική κατάρρευση για να ηχήσει το κάλεσμα της επιστροφής στην πραγματικότητα: αυτό που έμοιαζε πανίσχυρο επειδή ήταν οχυρωμένο με ατσάλι και τσιμέντο, και ευέλικτο επειδή διευθύνεται ψηφιακά, αποδεικνύεται μέσα σε μια νύχτα ευάλωτο. Η πορεία προς την πρωτεύουσα της Ρουμανίας χιλιάδων μεταλλωρύχων (σε καμία περίπτωση κομμουνιστών) μάς υπενθυμίζει ότι οι λεγόμενοι αρχαϊκοί κλάδοι της εργασίας μπορούν ακόμη να κάνουν τους πολιτικούς να τρέμουν. Μια μεγάλη διακοπή ρεύματος κλείνει τα ψυγεία και τους Η/Υ αρκετών εκατομμυρίων Βορειοαμερικανών. Μια καταιγίδα γυρίζει χιλιάδες σπίτια στη Γαλλία πίσω στην προ του ηλεκτρισμού εποχή. Όταν στη Γαλλία οι δεξαμενές καυσίμων καταλήφθηκαν από οργισμένους οδηγούς φορτηγών, η κυβέρνηση πήρε μέτρα σχεδόν πολεμικού χαρακτήρα. Η απεργία των σιδηροδρομικών που κράτησε τρεις εβδομάδες μπλόκαρε τμήματα της γαλλικής οικονομίας. Αντίθετα με ό,τι μας λένε, όχι μόνο η εργασία (συμπεριλαμβανομένης της εργασίας που γίνεται σε Η/Υ) δεν έχει χάσει το ρόλο της, αλλά η ικανότητά της να μπλοκάρει (και τελικά να ωθεί ή να μετασχηματίζει) την κοινωνία είναι μεγαλύτερη σήμερα από ό,τι το 1848 ή το 1917.

Αν η κρίση πάρει αυτό που ο Μαρξ αποκάλεσε "εισιτήριο εισόδου" από μια μεγάλη κοινωνική σύγκρουση του τύπου που περιγράψαμε στην προηγούμενη παράγραφο, το μέγεθος και η έκβασή της θα είναι αρκετά διαφορετικά από μια κρίση που θα γεννηθεί για παράδειγμα από ένα χρηματιστηριακό κραχ. Επειδή βρίσκεται στην καρδιά του συ-

στήματος, η εργασία μπορεί να το αναγκάσει να πάρει πιο κεντρικές και μακρόπνοες λύσεις, τις οποίες το κεφάλαιο δε θα μπορεί να αναβάλλει.

Ένας Γάλλος οικονομολόγος πρόσφατα υποστήριξε ότι *οδεύουμε προς μια κρίση του τύπου της κρίσης της δεκαετίας του '30*. Στο βαθμό που τα στατιστικά στοιχεία σημαίνουν κάτι, ας αναφέρουμε πως το 2003 είχαμε στη Δύση 40 εκατομμύρια ανέργους, έναντι 30 εκατομμυρίων στις βιομηχανικές χώρες το 1930. Το μέγεθος του 2003 θα ήταν πολύ μεγαλύτερο με τα κριτήρια του 1930: οι κατηγορίες των ανέργων θα συμπεριελάμβαναν τον φοιτητή που σπουδάζει για καθυστερήσει την εγγραφή του στο γραφείο εύρεσης εργασίας, τον μαθητευόμενο που δεν είναι παρά ένας άμισθος εργάτης και δουλεύει μερικούς μήνες μέχρι να απολυθεί, όσους εξαναγκάζονται σε πρόωρη απόλυση, χωρίς να ξεχνούμε τον ανάπηρο που αποκαλείται έτσι επειδή αυτή είναι η μόνη εκτός-της-εργασίας κατηγορία που του ταιριάζει, όπως συμβαίνει συχνά στη Βόρεια Ευρώπη. Ανάμεσα στο 1929 και το 1933, οι μετοχές των ΗΠΑ έχασαν το 80% της αξίας τους: το 2000-2003 η βουτιά της ηλεκτρονικής οικονομίας εξάλειψε το 50%. Ωστόσο, μια μελλοντική κρίση δε θα αποτελεί μια ηπιότερη ή χειρότερη επανάληψη του 1929. Ο όγκος της αντικειμενοποιημένης εργασίας, αυτό που ονομάζεται στην καθομιλουμένη ο πλούτος των κοινωνιών μας, δε μπορεί να συγκριθεί με τα αντίστοιχα μεγέθη της δεκαετίας του 1930: συνεπώς η πραγματικότητα και το αίσθημα της απώλειας θα είναι ποιοτικώς διαφορετικά. Στη Γερμανία του '30, τα 5 εκατομμύρια άνεργοι αντιστοιχούσαν στο 30% του εργαζόμενου πληθυσμού, ενώ σήμερα αντιστοιχούν μόλις στο 10%: τα δε κενύσιανά δίχτυα προστασίας πόρρω απέχουν από το να έχουν διαλυθεί. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι η μάζα του "ζωντανού" και "νεκρού" κεφαλαίου που πρέπει να καταστραφεί ούτως ώστε να επανέλθει το ποσοστό του κέρδους σε ένα επαρκές επίπεδο, συνεπάγεται μια κρίση πρωτόγνωρης κλίμακας...

...κάτι που διασφαλίζει ότι δε θα υπάρξουν κομμουνιστικές απόπειρες. Δεν είναι όλες οι αλλαγές επαναστατικές αλλαγές, και δε δημιουργεί κάθε κρίση μια κατάσταση ευνοϊκή για επανάσταση. Δε μπορούμε να ελπίζουμε ότι η κρίση του καπιταλισμού (δηλαδή, της αλληλουσσχέτισης κεφαλαίου και εργασίας) θα λύσει την κρίση που ταλανίζει το κομμουνιστικό κίνημα... εδώ και καιρό. Καμιά ιστορική πραγματικότητα δεν είναι ριζοσπαστική αυτή καθαυτή. Πολύ λιγότερο όταν οι αγώνες, παρότι έχουν επανεμφανιστεί, παραμένουν κατακερματισμένοι και περιορισμένοι. Οι εξεγερμένοι της Αργεντινής ελάχιστα επηρέασαν τους προλετάρους της υπόλοιπης Λατινικής Αμερικής, και καθόλου του κόσμου. Η αστική τάξη συνεχίζει να δρα χωρίς να περιορίζεται από τίποτα, και προχωρά μέσα στις πιο οξυμένες αντιφάσεις, αφού δεν υπάρχει τίποτα που να την αμφισβητεί. Και επειδή τίποτα δεν την έχει αμφισβητήσει εδώ και καιρό, έχει καταλήξει να είναι ό,τι είναι σήμερα, και συνεχίζει να έχει την πρωτοβουλία των κινήσεων, ακόμα και αρνητικά.

Αυστηρά μιλώντας, δεν υπάρχει καπιταλισμός, ή υπάρχει απλά σαν μια χρήσιμη νοητική αφαίρεση. Αυτό που υπάρχει είναι άντρες και γυναίκες που πωλούν την εργατική τους δύναμη σε αστούς με (αν-)ορθολογικά κίνητρα, τα οποία μπορεί να οδηγήσουν στην καταστροφή. Μετά τη Μαύρη Πέμπτη του '29, ενώ οι τιμές των μετοχών έπεφταν κατακόρυφα, σώφρονες παρατηρητές συμβούλευαν ενάντια στην πώληση, επειδή ο πανικός θα επιτάχυνε μια καταστροφική για όλους καθοδική πορεία. Ωστόσο, δεκάδες και μετά εκατοντάδες χιλιάδες κάτοχοι μετοχών αποφάσισαν να πουλήσουν, προκαλώντας μια γενική πτώση τιμών και την ίδια τους τη καταστροφή.

Η παγκοσμιοποίηση ήταν ένα πολύ μερική θεραπεία για μια διπλή κρίση: μια "κλασική" κρίση των όρων παραγωγής και συσσώρευσης αξίας, που προκλήθηκε από το τέλος ενός συγκεκριμένου συμβιβασμού ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο· και μια "πολιτισμι-

κή" κρίση, που συνδέεται με την προηγούμενη, και προκλήθηκε από την αχαλίνωτη εκβιομηχάνιση και εμπορευματοποίηση που για δυο αιώνες έδιναν ώθηση στον καπιταλισμό· φαινόμενα που όμως τώρα ο καπιταλισμός θα πρέπει να τιθασευτεί για να συνεχίσει να υπάρχει. Η σύζευξη αυτών των δυο όψεων μάλλον εξηγεί γιατί οι δυο κύριοι πρωταγωνιστές, η αστική τάξη και το προλεταριάτο, διστάζουν να προβούν στην κίνηση από την οποία τόσο πολλά εξαρτώνται. Εξού και η ξέφρενη αστική τάξη που άγεται από τα στενά συμφέροντα του χρηματοπιστωτικού κόσμου, και η κατακερματισμένη αυτοάμυνα των προλετάρων.

Κάθε κρίσιμη περίοδος παράγει ανάμεσα στους προλετάρους (και τους αστούς) μια κεντρική ομάδα, που αν και στατιστικά είναι μειοψηφία, κοινωνικά δρα ως η δύναμη που κινεί τα πράγματα, και με την οποία η πλειονότητα των προλετάρων (όπως και στην αντίπερα όχθη, η πλειονότητα των αστών) μπορεί να συνταυτιστεί. Για παράδειγμα, το 1970, ο ανειδίκευτος "εργάτης-μάζα" κόντρα στον διευθυντή εργοστασίου. Ούτε ο περιστασιακά εργαζόμενος σε δουλειές του ποδαριού [underdog], ούτε ο χρηματιστής της παγκοσμιοποίησης παίζουν σήμερα το ρόλο μιας τέτοιας δύναμης που κινεί τα πράγματα.

Δεν έχουμε ούτε την επιθυμία, ούτε και το ταλέντο να παραστήσουμε τους προφήτες της καταστροφής. Ό,τι περιγράψαμε συμβαίνει εδώ και χρόνια. Χωριστά ιδωμένη, καμιά αντίφαση από όσες αναλύσαμε δεν αρκεί για να προκληθούν κλονισμοί σε ολόκληρο το σύστημα: είναι η αλληλεπίδραση που έχει σημασία, τα σωρευτικά της αποτελέσματα. Δεν παίζουν σκάκι οι τάξεις: μόνο εν θερμώ λύνουν τις αντιφάσεις τους, και μόνο αφότου βιώσουν την κατάσταση. Η υπόθεση που κάνουμε είναι ότι πλησιάζουμε το σημείο όπου η ποσοτική σώρευση θα απαιτήσει μια ποιοτική αλλαγή, όπου οι ασύμβατες μεταξύ τους αντιφάσεις θα πρέπει να λυθούν. Κανένα ταξικό αδιέξοδο δε λύθηκε ειρηνικά. Δεδομένου του γενικού επιπέδου της ταξικής πάλης, τότε θα σημάνουν πραγματικά "μεσάνυχτα στον αιώνα", και μόνο ύστερα θα μπορέσει να τεθεί ως ιστορικό ερώτημα η κομμουνιστική επανάσταση. Ο γερο-τυφλοπόντικας έχει κι άλλο σκάψιμο να κάνει...

* * *

Για λίγο παραπάνω διάβασμα

Σχετικά με την τυπική και πραγματική κυριαρχία του κεφαλαίου: Μαρξ, Το Αδημοσίευτο 6^ο Κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*⁸. Ένα καλό που έχουν αυτές οι σελίδες είναι ότι μας βοηθούν να αφήσουμε πίσω μια συνήθεια που ανάγεται πίσω στη δεκαετία του '70, και συνίσταται στο να λέμε και να γράφουμε *κεφάλαιο* αντί για *καπιταλισμό*. Αυτός ο τρόπος έκφρασης γεννήθηκε από μια εξαιρετική πρόθεση: την πρόθεση να αντιδράσουμε στην ταύτιση του καπιταλισμού με τους αστούς, και να δώσουμε έμφαση στον απρόσωπο χαρακτήρα ενός συστήματος που αντλεί τη λογική και την ισχύ του από τις κινήσεις ανταγωνιζόμενων ποσοτήτων αξίας που τείνουν να αξιοποιούνται κόντρα σε κάθε εναντίωση. Δυστυχώς, ο ορισμός του κεφαλαίου ως αξιοποίηση και μόνο ισοδυναμεί με το να ξεχνούμε ότι αυτή η αξιοποίηση συμβαίνει μέσω της κοινωνικής συνάντησης ανθρώπινων όντων τα οποία είναι δομημένα σε τάξεις – ανεξάρτητα από το πόσο δύσκολο είναι να διακριβώσουμε τα όρια των τάξεων. Ο καπιταλισμός δεν είναι το κεφάλαιο: είναι η αλληλεπίδραση κεφαλαίου και εργασίας.

Ο I. Wallenstein στο *Historical Capitalism* (1995) περιγράφει το ρόλο που έπαιξαν οι ημιπρολετάριοι ως μια μείζονα πηγή αξιοποίησης και πόρων του καπιταλισμού. Στο *The Decline of American Power* (2003), υποστηρίζει ότι, καθώς αυτή η πηγή χάνεται επειδή η παγκοσμιοποίηση τείνει να προλεταριοποιήσει τελείως το ανθρώπινο είδος, ολόκληρο το σύστημα σύντομα θα πάψει να μπορεί να αναπαράγεται. Με άλλα λόγια ο καπιταλισμός καθίσταται αδύνατος όταν γίνεται καθολικός και ολικός. Όσο ενδιαφέρουσα κι αν είναι, αυτή η νέα παραλλαγή της "τελικής κρίσης" είναι το ίδιο γοητευτική όσο και λανθασμένη όπως και οι προηγούμενες.

Για τον καπιταλισμό και το ναζισμό: I. Kershaw, *The Nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*, και τη δίτομη βιογραφία του Χίτλερ του ίδιου.

Για τον κρατικό καπιταλισμό: "What was the USSR?", στο περιοδικό *Aufheben*, τεύχη #6, 7, 8, 9. Για να το πούμε ορθά-κοφτά, στην αντιπαράθεση ανάμεσα στον Καστοριάδη και το Σοσιαλισμό ή Βαρβαρότητα από τη μια μεριά, και τον Μπορντίγκα από την άλλη, ο Μπορντίγκα είχε το δίκιο με το μέρος του. Όμως ας μη ξεχνάμε ότι το 1950, εξαιτίας της ανόδου της ΕΣΣΔ ως της κραταιάς αντίπαλης δύναμης ενάντια στις ΗΠΑ, και τον ερχομό του ΚΚ Κίνας στην εξουσία, ήταν δελεαστικό να βλέπει κανείς τη σχεδιασμένη οικονομία και την εξουσία των γραφειοκρατών ως το μέλλον του καπιταλισμού. Και όχι μόνο ανάμεσα στους μαρξιστές ή τους πρώην μαρξιστές. Η ιδέα πως η ιδιωτική επιχείρηση (και η τάξη των επιχειρηματιών) δε μπορούσε πια να καλλιεργεί την καινοτομία και να διευθύνει τον καπιταλισμό είναι κεντρική στο *Capitalism, socialism and democracy* (1942) του Σούμπετερ. Το σενάριο τύπου 1984, ενός κόσμου χωρισμένου σε δυο (ή, όπως στο μυθιστόρημα του Όργουελ, σε τρεις) υπερδυνάμεις συνεπαγόταν επίσης την πίστη στην ανώτερη αποτελεσματικότητα του σχεδιασμού έναντι της εξουσίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα, εκτός κι αν μια άλλη ταξική κοινωνία πάρει τη θέση του καπιταλισμού, ο ανταγωνισμός θα παραμένει στον πυρήνα του συστήματος, και αποτρέπει τη στέρεα ύπαρξη σταθερών κεντρικά-οργανωμένων και κρατικά-ελεγχόμενων μπλοκ όπως ήταν η

⁸ Στα ελληνικά κυκλοφορεί ως "Αποτελέσματα του άμεσου προτσές παραγωγής (VI ανέκδοτο κεφάλαιο)", εκδόσεις α/συνέχεια

Ωκεανία, η Ευρασία και η Ανατολία⁹. Το ολοκληρωτικό κράτος υποτίθεται (λαθεμένα) ότι είναι ή ήταν ικανό να κυριαρχεί πάνω στις κοινωνικές και οικονομικές αντιφάσεις.

Η έννοια μιας πρώτης παγκοσμιοποίησης υπάρχει στο βιβλίο της Suzanne Berge, και είναι ο τίτλος του στα γαλλικά.

Για τον φορντισμό, το *Marx & Keynes. The Limits of the mixed economy* του Mattick.

Το βιβλίο του R. Mc Liam *The Dispossessed* (1^η έκδοση το 1992), και οι φωτογραφίες του Ανατολικού Λονδίνου, του Μπέλφαστ και της Γλασκόβης του D. Wylie δείχνουν ότι η σύγχρονη εξαθλίωση πηγαίνει πολύ βαθύτερα από το χαμηλό εισόδημα, τις άσχημες συνθήκες στέγασης κτλ: η αποστέρηση, η απελπισία, το κοινωνικό κενό των πορτραίτων και των εικόνων από το δρόμο είναι η ορατή μορφή της παρακμής των εργατικών κοινοτήτων.

Για τα κέρδη και τον αποπληθωρισμό, μια αναζωογονητική "αστική" σκοπιά: J.-L. Gréau, *L'Avenir du capitalisme*, 2005.

Για την Δύση και τη Μέση Ανατολή: Robert Fisk, *The Great War for Civilisation*, 2005 και 2006· L. Wright, *The Looming Tower. Al-Qaeda & the Road to 9/11*, 2006· A. Rashid, *Taliban: Militant Islam, Oil & Fundamentalism in Central Asia*, 2001.

Για τη θρησκεία σήμερα: *The Continuing appeal of Religion*, troploin, 2006. (Δεν παραπέμπουμε στα δικά μας κείμενα επειδή τα θεωρούμε εκ των ουκ άνευ, αλλά απλώς επειδή προσπαθούμε να μην επαναλαμβανόμαστε. Το *Beyond belief* του V.S. Naipaul περιγράφει διάφορες όψεις του Ισλάμ σε Ινδονησία, Ιράν, Πακιστάν και Μαλαισία το διάστημα 1995-97. Δείχνει ότι η σύγχρονη άνοδος και επανεμφάνιση της θρησκείας (και ο αντικομμουνιστικός της ρόλος) αντλεί περισσότερα από μια σειρά "μετριοπαθών" στάσεων παρά από εξτρεμιστικές δράσεις, όσο θεαματικές κι αν είναι οι τελευταίες.

Δανειστήκαμε την κεφαλίδα της ενότητας "ο χειρίστος όλων των δυνατών κόσμων" από τη γαλλική μετάφραση του *Planet of Slums* (2006) Mike Davis.

Για την περιγραφή (από την οποία απουσιάζει η ταξική ανάλυση) μιας τερατώδους, αλλά αυτο-επεκτεινόμενης πόλης: S. Metha, *Bombay. Maximum city*, 2005.

Για την αναζήτηση της αυτονομίας, μια καλή μαρτυρία από πρώτο χέρι είναι η μπροσούρα των F. Perlman και R. Grégoire, *Worker-Student Action Committes. France 1968*.

Ενδιαφέρον βρήκαμε και στο *Wanderings & Meanderings. Freewheeling Reflections on Latin America* (2006), www.revoltagainstplenty.com.

---

⁹ Πρόκειται για τις φανταστικές υπερδυνάμεις του 1984 του Όργουελ.